

Buda és Pest erődítményei 1686-ban.

Buda és Pest erődítményeivel érdemlegesebben először Salamon Ferenc foglalkozott,¹⁾ majd Károlyi Árpád nyújtott róluk igen érzékelhetően teljesebb és egységesebb látképet,²⁾ mely úgyszólván a valóság erejével nyomódott a hazai tudományosság képzelmébe. Még az intuitív Lux Kálmán is, a királyi palotáról alkotott nagyszabású rekonstrukciós kísérletében,³⁾ teljesen érintetlenül vette át Károlyi megállapításait, melyeket azonban Leone Andrea Maggiorotti olasz kir. tábornaggyal legújabbán végzett kutatásaim módosítottak.⁴⁾ Nem szándékozom ezúttal a nagy problémát egész terjedelmében revízió alá venni, csupán azon részletekkel óhajtok foglalkozni, melyek beható és precíz ismerete elengedhetetlen az 1686-i ostrom történetének megértéséhez.

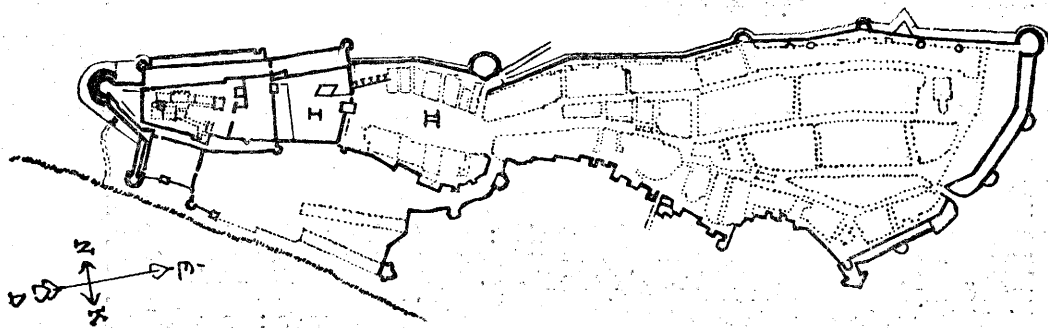
Mindenekelőtt eljárásom módszere igazolásaképp meg kell jegyezmem a következőket: Buda és Pest erődítményeinek alakulására forrásainknak csak jelentéktelenebb részét alkotják a történeti bizonyítékok, míg a jelentékenyebb rész grafikai bizonyítékokban határozódik. Ezek között is inkább az alaprajzok, mint a látképek esnek nagyobb súllyal a latba, csakhogy mivel igen későn, legtöbbször közvetlenül az 1686-i ostrom után készültek volt, már egy többszázados fejlődés bevégzett eredményeit szemléltetik, s mint ilyenek meg nem fejthetők az előzetes fejlődés különböző fázisait ábrázoló látképek nélkül, melyek előtt sokszor tanácstalanul és értelmetlenül állottak kutatóink. Nem is csoda, hogy az eddigi kísérletek Budavár arculatának megfejtésére nem jártak teljes sikerrel, mert a kutatás mellőzve a hadiépítészettan tanulságait, nem tudta kellőképpen méltányolni a grafikai források értékét, s csupán a rendkívül hiányos történelmi forrásokra hagyatkozva arra az eredményre jutott, mintha a vár a XV. század első felében már elnyerte volna végleges formáját. Ezzel szemben a való tény az, hogy a vár végleges formáját egy komplikált s többszázados fejlődés eredményezte, melynek megfejtése csak a grafikai források alapján s a hadiépítészettan biztos ismeretében lehetséges. A balsikerért a hibát a hadiépítészettan azidétt fejletlen állapotában kell keresnünk, mely korszerű szintetikus munkák hiányában nem szolgálhatott a kutatásoknak alkalmas segédeszközzel a grafikus források érdemleges elbírálásához, s így ezek a történeti forrásoknak oly magyarázatot adtak, mely a hadiépítészettan legújabb fejlődésével szemben teljesen elvesztette meggyőző erejét.⁵⁾ Én tehát ellentétben az eddigi kutatókkal a történelmi nézőpont helyett technikai szempontból teszem vizsgálat tárgyává Budavára problémáját, s ehhez képest a megfejtéshez elsősorban a grafikai forrásokban fogom keresni a bizonyítékokat. E megfejtés értéke persze

attól az összhangzatos viszonytól függ, mely magyarázataim és a hadi-építészettan elvei és tanításai közt megállapítható s melynek elbírálását hivatott kritikusra bízom. Részemről csak annyit, hogy egy hadiépítészeti produktumot vizsgálva, mint aminő a kitűzött probléma tárgya, az eljárás nézőpontjául és a vizsgálat vezérfonalául csakis a hadiépítészettan s nem a történettudomány elvei szolgálhatnak.

*

Buda és Pest erődítményeiről szólva a következő városszakaszokat kell megkülönböztetnünk: a) a kir. kastély, b) a budai Felső-Város, c) az Alsó-Város, d) Vízi-Város, e) a Gellért-hegy és f) Pest erődítményei.⁶⁾

A kastély és a Felső-Város erődítményeinek együttese adja a szó szoros értelmében vett Budavárát, mely az északi szélesség $47^{\circ} 29'$ és a keleti hosszúság $19^{\circ} 3'$ alatt emelkedő 192 láb magas hegyháton terül el. Anélkül, hogy a vár fekvésének problémáját tüzetesebben vitatni akarnók, megjegyezzük, hogy a kastély és Felső-Város egymáshoz való viszonyukban nem azt a szerepet játszották, melyet a város-erődítmények ezen alkatrészei játszani szoktak volt, egyszerűen azért nem, mert a kastély alacsonyabban feküdt a Felső-Város szintjénél.⁷⁾ Azonfelül figyelemreméltó, hogy a Gellérthegy dominálta nemcsak Budavárát, hanem Pestet is, mely körülményt a szakértők már a XVI. század közepétől fogva a vár rovására írtak volt. Budavár fekvésében határozódó kettős defektus a priori kizárja a vár keletkezéséről eddig érvényben levő egyik felfogást, mely azt úgyszólván egész teljességében Zsigmond korában épültnek vallja, mert lehetetlennek kell tartanunk, hogy ily alapvető defektusokkal ne számolt volna egy egységes konstrukciójú vár építtetője és építője. S hogy mindamellett mégis létrejött Budavára, az azt bizonyítja, hogy *itt eredetileg nem erődítés céljából építkeztek*, hanem a kezdetben létesült építmények csak az idők folyamán s mintegy szükségképen fejlődtek várrá, amely fejlődés nyilvánvalóvá is lesz tárgyalásunk folyamán.

22. Buda alaprajza 1687-ből.

A vár egyébként 1686-ban kevés eltéréssel azt a formát mutatta, aminőben már 1541-ben találta volt Antonio Mazza mantovai származású katonai szakértő, akinek részletes leírása⁸⁾ nagyjában megfelel az 1686-i ostrom után Rodolfo Rabatta tábornok rendeletére felvett alaprajzoknak.

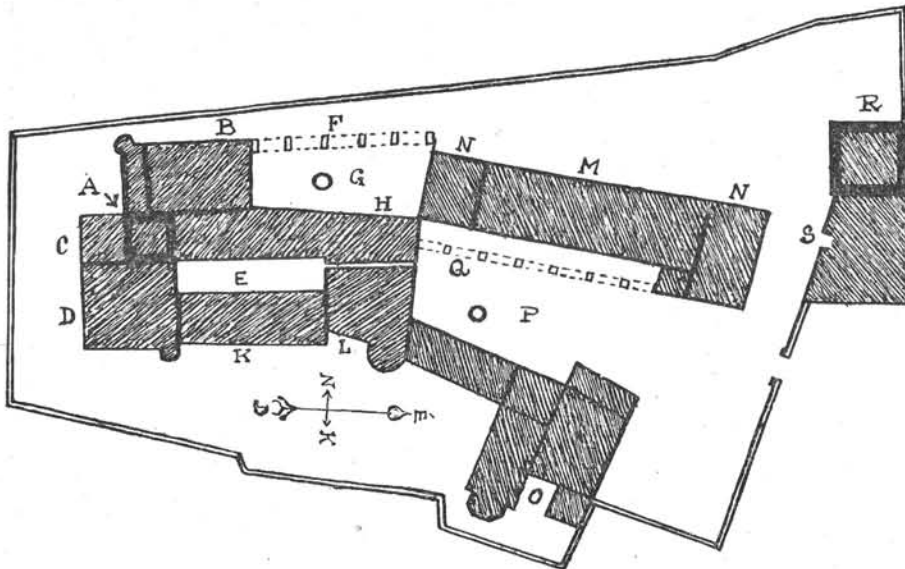
Ezek közül szem előtt tartva a »Plan de la ville et chateau de Bude«⁹⁾ címűt (22. kép), lássuk Mazza elbeszélését, hogy mindenekelőtt összefüggő egységes képet bírjunk Budaváráról.

»Ez — mint Mazza beszéli¹⁰⁾ — egy kellemes hegy hátán terül el kb. egy mérföldnyi kerülettel hosszúdad formában, úgyhogy két négyszöget foglal magában, melyek közül a déli (I.), hol a kastély áll, jóval kisebb a várost bíró északínál (II.). A Duna felé eső oldalon az alsó rész falait érinti a folyam, mely a felső résznél egy földnyelvet hagy a vár alatt, hol a külváros terül el. Köröskörül hegyek és kies dombok emelkednek, de ezek közül csak a délre fekvő Gellért-hegy veszélyezteti a várat közelsége miatt. Észak felé viszont egy széles síkság húzódik, melyen két mérföldnyire Ó-Buda romjai látszanak. A városon kívül a falak alatt egy másik külváros is volt a Szent Mihály-templommal, melyről a vár ott levő kapuját is nevezik. E kapu mellett két olasz módra épített oldalazó védmű (»fianchi o bellovardi«) van, melyek hathatós védelmet nyújtanak a várnak. A vár déli felén emelkedő kastély úgyszólván egészében sziklára van építve, . . . hatalmas és jókarban lévő falakkal erősítve. Azonfelül homlokzata előtt egy barbakan (»cavalier tondo«) is van mellvédekkel és lőrészekkel francia módra képezve, s ez a síkságot egész a Gellérthegyig dominálja, mely innen kb. 800 lépésnyi távolságra emelkedik. Ezen homlokzat két oldalán nincsenek erődítmények (»fianchi«), ellenben magában a falban ágyúpadok (»cannoniere«) vannak, azon mód, ahogy Zarában is csinálták ama nevezetes kapu védelmét. Egyébként az egész várnak nincs sem árka, sem külső védműve (»altra sicurtà«), csak a meredekre faragott szikla-alapzat, amelyen felépült. A kastélyt a várostól egy terjedelmes (»honesta«) árok választja el, mely azonban sem oldalakkal, sem ágyúpadokkal nem rendelkezik, sem pedig olyan falakkal, melyek kellő ellenállást nyújthatnának. Ott, ahol a vár a vízzel érintkezik, két toronyszerű védmű emelkedik, olyanok, aminőket Itáliában oldalazás céljára szoktak építeni; ezek egyike egy fedett lépcsővel van kötve a várhoz, egymáshoz pedig egy kötőgát révén kapcsolódnak. E két torony közül az alsó pontosan megfelel a vár átellenes oldalán lévő két torony egyikének. Ezen oldal közepe táján egy olasz módra épített rondella (»un bastione tondo«) van, mely a Szent Mihály- külvárosra néző említett védőművekkel elégségesen oldalazza az ott levő kötőgátakat. A kastély alatt a síkságon egy kert terül el, falakkal körülvéve, mely egy lépcsőzet révén van kapcsolatban a kastéllyal. . . .«

Mazza 1542-i előadása és az 1687-i térkép közti különbséget megmagyarázza Giovanni Battista Chiarellonak a várról az 1686-i ostrom alkalmából adott tömör jellemzése: »ez (t. i. a vár) szabálytalan, illetőleg trapéz formában hosszúra nyúlva fekszik (a hegyen) kb. három mérföldnyi kerülettel, s magas és vastag fal övezi, mely belül földtöltéssel, kívülről pedig egy törpe gáttal (»falsabraga«) van ellátva; a védövet tíz régi szabású rondella erősíti a szárazföldi oldalak felől, a folyam felől pedig négyszögű tornyok nagy száma, azonfelül, ahol árok van, paliszádok is fokozzák erősségét.«¹¹⁾

Miután így általános képet nyertünk a vár arculatáról, vegyük egyenként szemügyre az egyes várszakaszokat, amint azokat előbb megállapítottuk volt.

Kezdjük a várkastéllyal, magunkat Velius Gáspár útmutatására bízva, aki 1527-ben a következő tapasztalatokkal szolgál: »Ha — úgymond — nagyságra nem, de fekvésre nézve Buda hasonlít Rómában a Janiculus-szal összefoglalt Vaticanhoz . . . Egy hosszúdad és keskeny hegyhátat foglal el, melyhez csak két út vezet fel . . . A kir. kastély előtt szabad tér terül el . . ., ezt a nagy előteret a kastélytól harminc lábnyi széles árok választja el, melyen híd vezet keresztül. (Belül) szemközt áll Zsigmond király tömeges épülete; inkább nagyság, mint szépség által tesz benyomást. Egy négyszögű tornyon kívül hat más tornya van; (a négyszögű) hihetetlenül széles, s befejezetlensége miatt Csonka-toronynak nevezik. Ezen piac Duna felőli oldalán állanak a Mátyás király kezdette terjedelmes épületek . . . melyek közül csak egyik ház is, ha teljesen elkészült volna, beválnék királyi lakásnak. E piacról egy másik hídon a belső kastélyba nyílik a bejárás, melyben a kir. lakosztályt tágas termek, . . . fejedelemhez méltó erkélyek és fedett folyosók ékesítik . . .«¹²⁾

23. A budai királyi várpalota alaprajza 1687-ből.

E leírás helyes megértéséhez szükséges tudnunk, hogy Mátyás királynak a kastély piacán Velius-tól látott építkezéseit már nem szemléltethetjük jelen ábránkon, mert azok az 1686-i ostrom alkalmával elpusztultak. Észre kell vennünk továbbá, hogy Velius ugyanezen piacon csak kívülről látta Zsigmond építkezéseit, mert ezek a »belső kastély«-ban emelkedtek. A »belső kastély« tehát nem egyéb, mint a Zsigmondtól megnagyobbított régi, illetve eredeti budai királyi lak, melynek alaprajzát ugyancsak a »Plan de la ville et chateau de Bude« című térképről levont 23. képünk szemlélteti.

Ez a királyi lak persze nem azonos az Anonymustól említett »Budavára«-val,¹³⁾ mert az ő korában Budának még Ó-Budát nevezték, mely ezt a nevet csak a jelenlegi Buda alapítása után vette fel. Ez pedig IV. Bélától datálódik, akitől maga a kir. lak is eredetét nyerte. Az ő építkezése volt az 1241 után keletkezett »castrum novi montis Pestiensis«, melyről maga IV. Béla írja 1255-ben, hogy »inter alia castra, defensione regni congrua, in monte Pestiensi castrum quoddam extrui fecimus.«¹⁴⁾ Ezt a »castrum«-ot utódai székhelyül választották, Zsigmond pedig kibővitve azt ama formába hozta, melyen ábránkon látjuk. Már most szem előtt tartva a hadiépítészet fejlődését és Zsigmond építkezéseire vonatkozó történeti adatokat, ez ábra alapján pontosan megállapíthatjuk IV. Béla »castrum«-ának formáját, melyet a jobbra dülő részsutos vonalakkal bevonalkázott részek határoznak meg. Az ily módon megjelölt épület-komplexum csakugyan egy kompakt, s a XIII. század hadiépítészetének tökéletesen megfelelő »várpalota« típusát nyújtja, melyet jogosan tekinthetünk a királyi lak első megjelenési formájának. Fejlődése ezen első stádiumában a kir. lak, ismétlem, a »várpalota« tökéletes típusát mutatja, a hadiépítészet korabeli követelményeinek megfelelően. Azidétt a várpaloták is az ostromlók elhárítására a vertikális lövés elvén alapuló védelem célszerűsége szerint épültek, s ehhez képest erősségük külső falaik sajátos kiképzésében határozódott. E falszerkezet elemei: *a)* magas tűzfalak, *b)* támpillérekkel oldalazva és *c)* mellvéddel ellátott párkánnyal koronázva, mely jellemvonások kétségkívül IV. Béla várpalotájának is korszerű jelleget kölcsönöztek. Az ilyen paloták végső menedékét egy erősebben épített nagy torony (ú. n. »mastio«) képezte, melynek szerepét IV. Béla várpalotájában az »István-torony« (*A*) játszotta¹⁵⁾; erről egy német tisztt az 1686-i ostrom alkalmából azt írta, miszerint »rendkívüli ereje annyira nagy, hogy nem sikerült a bombázással ledönteni«, s »falai oly szilárdak, minők többé sohasem épülnek...«¹⁶⁾ E torony körül sorakoztak a várpalota egyéb részei, mégpedig nyugat felé sarkán egy henger-toronnyal erősített épület, a tárnokház (*B*), míg dél és kelet felől két más építmény (*C*, *D*) állott mellette,¹⁷⁾ melyek közül az utóbbinak északkeleti sarkán egy hengeres torony felelt meg a hasonlóan képzett délnyugati saroknak. A várpalota homlokzata nyugat felé nézett, mely oldalon az oszlopos folyosóval (*F*) bezárt udvar (*G*) terjeszkedett, közepén szökőkúttal. Ez udvar megett húzódott az István-toronnyal és a tárnokházzal kapcsolódó nyugati épületszárny (*H*), mely a vele párhuzamos keleti épületszárnyal (*K*) egy belső udvart (*E*) zárt be. Egy kisebb épületszakasz (*L*),¹⁸⁾ mely észak felől kapcsolódott a keleti szárnyhoz, egészítette ki a palotát; ez valószínűleg kápolna volt, mint azt apszis-szerűen képzett keleti oldala mutatja. A palota főbejárata nyugat felé volt a csarnokos udvaron keresztül. Ez udvarból a tárnokház alatt kettős boltíví folyosó vezetett az István-torony alá.¹⁹⁾ Egy másik kapu északon volt, s ez a belső udvarba vezetett. Megjegyezzük még, hogy egy 1302-ben kelt oklevél a várpalotának egy ú. n. »Kelenföldi«-kapuját említi.²⁰⁾

A királyi lak építészeti fejlődésének második szakába Zsigmond uralkodása (1387—1437) alatt lépett, aki a várpalotát egyrészt császári igényeinek megfelelően kibővítette, másrészt a fejlődő hadiépítészet

követelményeihez képest — »várkastély«-lyá formálta. Zsigmond építkezéseiről szóló történelmi források²¹⁾ helyes értelmét ábránk határozza meg, melyen a balra dülő rézsutos vonalakkal satirozott részek jelölik a várpalota megnagyobbítását szolgáló építkezéseket. Ez építkezések észak felé bővítették érdemlegesen a várpalotát, mindenekelőtt az ú. n. »újpalota« létrehozásával, mely a téglalap-idomú hatalmas nyugati épület-szárnyban (*M*, *N*) ismerszik fel.²²⁾ A mögötte épített gótikus kápolna (*O*) s ennek két oldalához csatlakozó épületek alkották a keleti szárnyat, mely a nyugatival egy tágas udvart (*P*) alkotott,²³⁾ szökőkúttal és oszlopos csarnokkal (*Q*). Az új palota északi homloka előtt épült fel az ú. n. »Csonka-torony« (*R*), a mellette levő őrházzal (*S*). Az ily módon megnagyobbított várpalotának a Duna felől felvett látképét a XVI. századi Siebmachernek egy metszetén szemlélhethetjük,²⁴⁾ mely kétségtelenül egy régebbi, Zsigmond-korabeli metszet hű másolata. E képen jól megfigyelhetők az Árpád-kori várpalota és a Zsigmondtól emeltetett épületek részletei, azonfelül kivethető rajta a megnagyobbított várpalota északi frontját záró s kaputoronnyal ellátott épület-szárny, mely alaprajzunk felvétele idejében már elpusztult volt, holott korábbi meglétét más grafikai források szintén igazolják. Egyébként igen tanulságos e kép a várpalota architektúrájának szempontjából, mert világosan tükrözi a hadiépítészet gót stílusának fentebb leírt sajátosságait a cylinder-tornyokkal és támpillérekkel ellátott perpendikoláris falak kitűnő ábrázolása által. E képre még visszatérünk a Felső-város erődítményeinek tárgyalásánál.

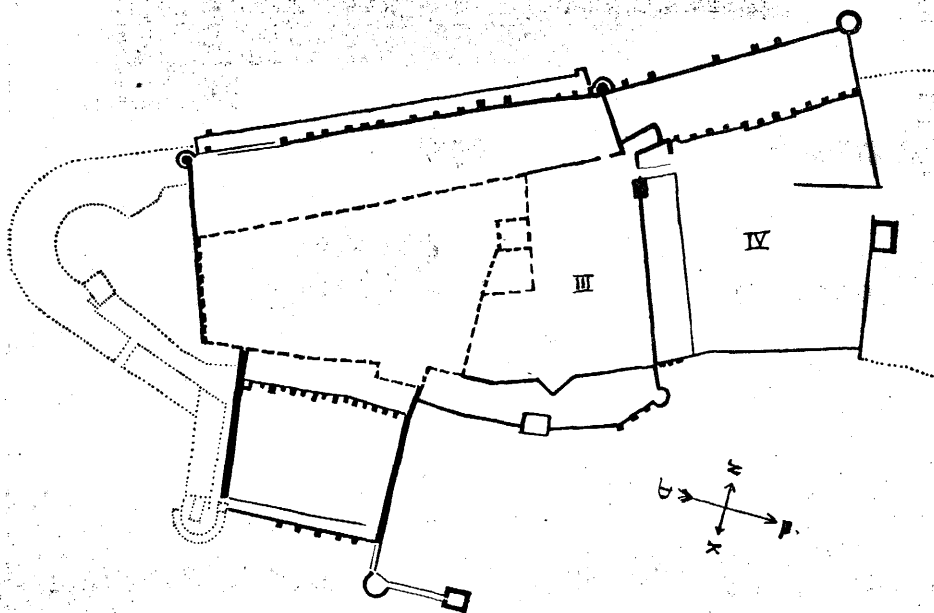
A császár- király azonban nem elégedhetett meg a várpalota kibővítésével, mert ennek hathatósabb védelme céljából számolnia kellett a harci technika rohamos fejlődésével, mely a tüzérségnek a hadászatba való beállítása által a hadiépítészet terén is új követelményekkel lépett fel. A tüzérség alkalmazása, melynek következtében az ostrom és a védelem a vertikális lövés elvéről a horizontális lövés elvére tért át, új védművek építését szűkségelte, nem csupán a törékenyebb paloták megvédése, de maguknak az ágyúknak elhelyezése céljából is. Így váltak szükségessé a paloták biztosítására épített »védővek«, melyeknek az általuk bezárt palotákkal való együttese egy új hadiépítészeti típust, az ú. n. »várkastélyt« alkotta. E követelményhez Zsigmond is alkalmazkodott, ki forrásaink szerint a várpalotát egy védővel vétette körül, miáltal a királyi lak eddigi várpalota-jellegéből »várkastély«-lyá fejlődött át. Ez a védő, mint ábránkon látható, négy oldalról fogta körül a várpalotát,²⁵⁾ s azon kor igényeinek megfelelően perpendikolárisan volt építve, s mint ilyen a szükséges távolságokban támpillérekkel ellátva. Az ágyúk a védő tetején körülfutó ablakos mellvéddel ellátott és fedett »gyilok-járdán« voltak elhelyezve, melynek létezését forrásaink csakugyan megerősítik. A várkastély kapuja a védő északi frontján nyílott, a Csonka-torony védelme alatt, s felvonóhíddal volt ellátva, mint ezt Velius elbeszélése igazolja. Ezenkívül a védő déli oldalán, a palota »Kelenföldi-kapu«-jának megfelelően is kellett lennie egy torony-kapunak, melyre a ma is meglévő maradványokból következtethetünk. Az ily módon keletkezett várkastélynak érdekes ábrázolását látjuk egy francia eredetű metszeten, mely a római »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« tulajdona.²⁶⁾ E metszet ugyan XVII. századi

eredetű, de nyilvánvalóan egy Zsigmond-korabeli kép másolata, melyet talán épp a Zsigmond építkezéseit leíró Bertrande de Brocquière készített volt. E feltételezett kép szolgált alapul Houfnagel 1617-ben készült metszetének is,²⁷⁾ mely azonban már feltünteti a közben keletkezett védművek némelyikét. E két metszet kelet felől mutatja Zsigmond várkastélyát, de a védövet csak durványszerűen ábrázolja. Feltűnő, hogy a kastélyból két párhuzamos, egymástól igen keskeny távolságra vonuló fal száll a Duna partjára; mindazonáltal ez indícium alapján nem lehet teljes bizonyossággal Zsigmondnak tulajdonítani a várkastély dunaparti erődeinek keletkezését.²⁸⁾

A várkastély építészeti fejlődésének harmadik szakaszát Mátyás király uralkodása jelzi, akinek szerepe Budavára kialakulásában sokkal jelentősebb, mint ahogy azt az eddigi kutatók kontemplálták, mert túlnyomó részben őt illetik azok az építkezések, melyeket eddig tévesen Zsigmondnak tulajdonítottak. Bonfini ugyan Mátyásnak csak civil építkezéseiről tanuskodik, de a hadiépítészet fejlődésének ismeretében habozás nélkül neki kell tulajdonítanunk mindazon védműveket, melyek a Velüstől meghatározott »belső várkastélyt« körülvesszik. Ez állításunk nemcsak a szóban levő alaprajzban és egyéb grafikai forrásban nyer igazolást, hanem azon tényben is, hogy az 1467-ben Budán működött Aristotele Fioravanti bolognai hadimérnök kiérdemelte magának az »architetto del castello di Buda« büszke címét.²⁹⁾

Időközben ugyanis a harci eszközök rohamos fejlődése folytán a Zsigmond-emelte védöv elvesztette védképességét, mert hovatovább alkalmatlannak bizonyult mind az egyre nehezebbé váló ostrom-ágyúk ellenállására, mind pedig azok elhelyezésére. Ez a veszély teljes általánosságban jelentkezett a XV. század második felének folyamán a hadiépítészet egész terén, mely annak kiküszöbölése céljából egy új falszerkezetet produkált, mely alkalmasnak bizonyult a nehéz ütegek felvételére. E szerkezet lényeges elemeit egyfelől a fal mögé kumulált földtöltés (olaszul »piattaforma«, németül »zwinger«), másfelől a falak külső részén képzett félkör szerű kiugrások (»baluardo«, »rondella«) képezték; e védművekre helyezett ütegek nemcsak a vár alatt elterülő mezőséget pásztázhatták, de képesek voltak oldalazni magukat a várfalakat is. Ezen cél elérése végett Mátyás király a meglévő védöv köré ilyen földtöltéssel, »zwingerekkel« ellátott falakat húzott, melyeket ugyancsak a »Plan de la ville et chateau de Buda« c. térképről levont 24. képen szemléltetünk. E szerint Mátyás mindenekelőtt észak felé meghosszabbította Zsigmondnak (ábrákon szaggatott vonalakkal jelölt) védövet, s az így keletkezett III. udvart új épületekkel töltötte meg, többek közt azzal, melyet az eddigi kutatók Zsigmond »újpalotájának« tartottak.³⁰⁾ Ez udvar északi oldalát képező fal nyugati végébe volt vágva a kétfelől egy-egy toronnyal megerősített kapu, melyben felvonóhid működött, a fal előtt elterülő árkon keresztül. Ez az árok, melynek helyén ma a királyi palota új szárnya terül el, Velius szerint a XVI. század elején 30 láb széles s igen mély volt; de a török valószínűleg kiszélesítette, mert alaprajzunk mérete szerint valami 22—24 méternyi. Ezenkívül Mátyás ama fekvésbeli hátrány kiküszöbölése céljából, mely a Felső-város és a várkastély között fennállott az utóbbi rovására, még egy IV. udvar létesítése által igyekezett a

kastélyt a város felől biztosítani. Ezen, Veliustól rendkívül nagynak (cca. 70—75 m × 80—82 m.) mondott udvarnak kapuja vagy bejárata a fegyvertár Vérmező felé néző sarka mellé esett. A Duna felől kevésbé szorult megerősítésre a kastély, mely a várhegy meredeksége miatt itt úgyszólván megközelíthetetlen volt. Mindazonáltal Mátyás két zvingerrel erősítette meg, melyek közül a déli a Zsigmond-védőve, az északi pedig a III. udvar hosszában terült el, s jelenleg mindkettő terrasz-szerű dísz-

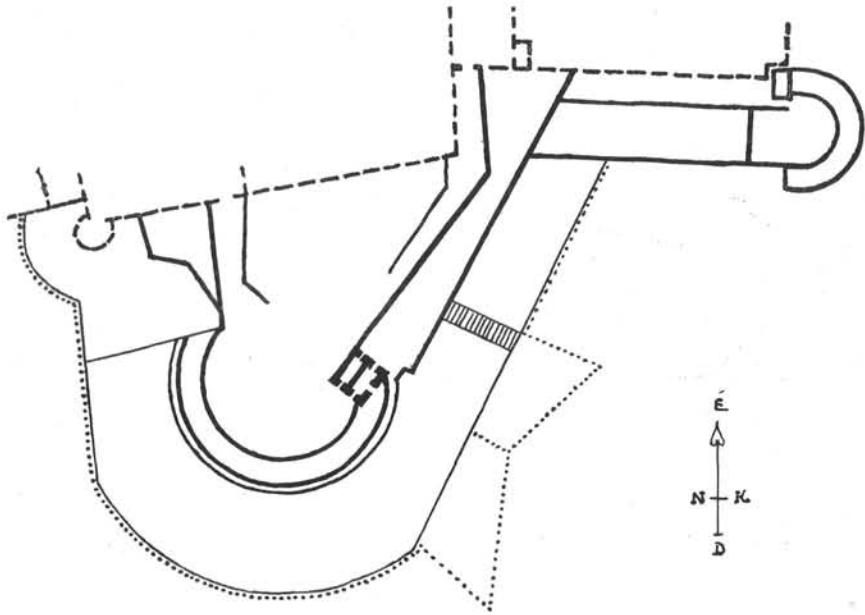

24. A budai királyi várpalota védműveinek alaprajza 1687-ből.

kertté van képezve. A déli zvinger két végéből két falszárny szállott alá a hegyoldalban a Duna partjáig, s az általuk bezárt quadratusban nyertek elhelyezést — Giovio szerint³¹⁾ — a kir. istállók és az arzenál. E quadratus északkeleti sarkán egy négyszögű és egy kerek torony zárta el az utat, s védte a kastélyt a Duna felőli támadások ellen. Ezen folyamparti erődítmények egyikében volt elhelyezve az a híres vízemelőgép, mely a kastély ciszternáját látta el vízzel.³²⁾ Hathatósabban erősítette Mátyás a kastély nyugati oldalát, melyet leginkább veszélyeztethetett támadás. Ide a várkastély teljes hosszában egy rendkívül széles, valami 35 méternyi zvinger lőn építve, még pedig két szakaszban, melyek közül a déli a megnyujtott védőve, az északi pedig a IV. udvar alatt terült el. E zvingerek két végső csúcán, valamint összekötő pontjukon egy-egy baluadszerű henger-torony (nem rondella) emelkedett a kötőgátak összefogására, melyek perpendikolárisan épültek, támpillérekkel erősítve. A zvingerek déli szaka-

szához még egy kisebb, mintegy 10—11 méternyi szélességű, másik zwinger csatlakozott, mely alatt a szintén falakkal körülvevő várkert terült el. Megjegyzendő, hogy a zwingerek emeletszerűleg egymás felett emelkedtek, legalul a lejtős várkert, e felett a kis zwinger, még feljebb a nagy zwinger, s aztán az egészet domináló kastély fala, úgyhogy a rájuk helyezett ütegek egymás felett zúdíthatták a tüzet a várkastély alatt elterülő síkság pásztázására. Csodálatos, de úgy van, hogy a várkastély déli oldala Mátyás

25. A budai királyi várpalota déli oldalát védő erődítmények alaprajza 1687-ből.

uralkodása alatt sem nyert különösebb megerősítést, csupán a védőv fal mögött emeltetett »piattaforma«-szerű földtöltés ágyú elhelyezésére, zárai minta szerint. S csakugyan az ábránkon pontozott vonallal jelzett déli védművet hiába keressük a Schedel-krónikának Budát ábrázoló nagyszerű látképén,³³⁾ mely pedig már a Mátyás-korabeli állapotot tükrözi. E kép ugyan 1493-ban tétetett közzé, de kétségkívül Fioravanti 1467-i budai tartózkodásának ideje körül készült, midőn az általa tervezett nagyszabású építkezések még nem nyertek volt befejezést. Innen van, hogy a képen, mely Budát kelet felől ábrázolja, nincs feltüntetve a várkastély IV. udvara, illetve ebből még csak az épülőben lévő csipkézett mellvédű falrészek láthatók, mint már Salamon is észrevette. Az ő, valamint Lux részletes leírásai kiegészítéseképpen itt csak a védővek architektúrájának ábrázolására akarom felhívni a figyelmet. A belső várkastélynak Zsigmond emelte védőve még ablakos gyilok-járdával van ellátva, de az alatta el-

terülő zwinger mindkét szakaszának, valamint a dunaparti quadratusnak falkoronája az újabb fejlődésnek megfelelően már csipkézett mellvéddel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy ezek már földtöltéssel bélelt s ütegek elhelyezésére alkalmas falak, mindazonáltal még mindig perpendikularisan vannak építve, támpillérekkel.

A várkastély déli oldalának megerősítését Giovio³⁴⁾ és Istvánfi³⁵⁾ eddig figyelemre nem méltatott adatai alapján Zápolya János királynak kell tulajdonítanunk, aki 1534 és 1540 között Domenico da Bologna³⁶⁾ jeles hadimérnök közreműködésével érdemlegesen restauráltatta Budavárát. A fejlődés ezen negyedik szakában kell elhelyeznünk a történeti és grafikai források alapján a várkastély déli oldalán lévő ama védművek keletkezését, melyeket a »Plan de la ville et chateau de Bude« című alaprajzból levont 25. képünk szemléltet.

Igazat mondva történelmi forrásaink itt csak egy rondella építéséről szólnak, de a grafikai források ez oldal védműveinek oly összefüggő egységéről tanuskodnak, hogy legalább is addig, míg újabb adatok elő nem kerülnek, a déli erődök egész komplexumának keletkezését ezen negyedik építészeti korszakba kell helyezni. Ez erőd-komplexum leglényegesebb elemét ama barbánszerűen előretolt védmű képezi (*d*), melyet forrásaink — bizonyára a bolognai építómester miatt — olasz-rondellának (»Baluardo d'Italia«) neveznek.³⁷⁾ Maga a rondella földteli építmény volt, kb. 40 m átmérővel, háromnegyed körben, s hozzávetőleg 80 méternyire volt kitolva a kastély védővétől, mellyel a torkába vágott két keskeny folyosó eszközölte a közlekedést; e folyosók egyike a nyugati nagy zwingerbe vezetett, míg a másik a kastély keleti oldalán húzódó zwingerekbe. A rondella külső fala kb. középmagasságig lejtyszerűen, rézsutosan (»scarpata«) volt építve, úgyhogy e burkolat (»scarpa«) tetején, a rondella felső része körül egy kb. 6—7 méter széles körjárda (»cammino di ronda«) gyűrűződött önálló mellvéddel. A rondella keleti oldalán egy kettős boltú kaputorony, az ú. n. Olasz-torony (»Torre di Italia«) emelkedett, kétségkívül az a Zsigmond-korabeli Kelenföldi-kaputorony, melyen jelenleg a »Parasztház«-nak nevezett kerti lak áll. E tornyon keresztül a rondellából egyfelől az említett körjárdára, másfelől egy újabb védműre lehetett jutni. Ez egy 10—12 m széles zwinger volt, mely délkelet felől védte a kastélyt, s a közlekedést eszközölte a Duna partján emelt Vízi-rondellával. A jelzett zwingerből ugyanis hatalmas — részben ma is meglévő — falak vezettek le párhuzamosan a folyam partjához, hol ama félkör-alapidomú rondellában végződtek. A déli oldal ezen erődítményeit még egy külső száraz árok is védte 17—18, sőt az olasz-rondella körül 25—26 m szélességben, s ezen keresztül a zwingertől egy híd vezetett. Érdekes, hogy a török e fel nem vonható híd biztosítására egy széles és ostromkarókkal vértezett földsáncot emelt, mely oly célszerűen volt képezve, hogy azt Cormaillon francia tiszt 1686-ban rivellin-nek nézte.³⁸⁾

Domenico da Bologna mestertől emelt védművekkel a kastély erődítményei teljessé váltak, s velük a kastély elnyerte ama végleges formát, melyet az 1552-ben közzétett Münster-féle Cosmographia-ban levő látkép szemléltet. E kép nyugat felől mutatja a budai várkastélyt, s így igen becses módon egészíti ki a Schedel-féle látképet, melyhez hasonlóan fel-

tünteti mindazon különbségeket, melyeket a Zsigmond- és Mátyás-korabeli építkezések architektúrájában megkülönböztettünk volt. Azonfelül egész teljességében szemlélteti a déli oldal védműveit, az árok kivételével, mely — úgy látszik — már a török uralomnak köszönte létét. Még teljesebb mértékben bontakoznak ki a várkastély formái a badeni levéltárnak egy 1684-ben felvett tus-rajzán, mely nyugati és keleti oldaláról ad, ha kissé bizonytalan vonalú, de mindenesetre hiteles látképeket.³⁹⁾

Végezván a várkastély erődítményeinek szemléjével, gyerünk a Felsővárosba.

E várszakasz erődítményeinek építtetését, mint említettem, szintén Zsigmondnak tulajdonítják, nem csupán Bonfini félreértett tanúsága, hanem a Budai-törvénykönyv némely adata alapján is. A törvénykönyv vonatkozó adatainak olyan magyarázata azonban, mely a téves tétel támogatását szolgálná, ellentétben áll a hadiépítészet történetével és e tudomány tanításaival. Mindenekelőtt lássuk, mit mond idevonatkozólag a Budai-törvénykönyv. Számbavehetjük itt a következő szakasz-címeket: »A Szombati vásárkapu és torony őrzése«, »A Szent János-utca kapujának és tornyának védelme«, »A Zsidó-utca kapujának és tornyának védelme.« Ez adatokra támaszkodva Salamon »bízást« következtette, hogy Zsigmond idejében »az egész vár minden hézag nélkül minden felől védve volt«, mégpedig »falakkal és tornyokkal«, sőt »pilléres és bástyás fallal«,⁴⁰⁾ mely tétel a közvélemény általános meggyőződésévé vált.

Ami már most a Budai-törvénykönyv idézett szakasz-címeinek helyes értelmét illeti, mindenesetre meg kell engednünk, hogy a kapuk megléte Zsigmond korában tényleg a Felső-város zárt voltát igazolja, ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a város zárt voltát ama »pilléres, tornyos és bástyás« védőv alkotta volna, mely vizsgálódásaink tárgyat képezi. Mi tehát a Budai-törvénykönyv szakasz-címeinek igazi értelme, s hogyan kell értenünk a Felső-város zárt voltát? E kérdésre a feleletet csakis a hadiépítészetten igénybevételével adhatjuk meg.

A puszkapor feltalálása és a tüzérség szervezése előtt a középkor folyamán különösen Itálián kívül kevésbé tartották indokoltnak a városoknak falakkal való körülvetését, ami pl. Magyarországon csak a XV. század közepe táján jött gyakorlatba, de itt is inkább csak a németek-lakta Szepességben és Erdélyben. Annál inkább örvendtek gyakorlatnak a különféle típusú »házerődök« (casa-forte), toronnyal és tűzfalal. Ilyeket szoktak volt építeni a városok kerületére is, vagy szorosan egymás mellé, vagy egymástól kisebb távolságra, melyet rendszerint palánkkal töltöttek ki. A város-építésnek ezt a módját úzték minden bizonnyal a budaiak, úgy-hogy IV. Béla óta Zsigmond idejéig szükségkép létrejött a Felső-város zárt egysége a hegy kerületére egymás mellé épített házaknak a várost körülvevő gyűrűvé való kapcsolódása által. E házgyűrűn — a Budai-törvénykönyv szerint — Zsigmond idejében már három kapuja nyílt a Felső-városnak: a nyugati oldalon a Zsidó-kapu, az északon a Szombati-kapu, a keletin a Szent János-kapu. A kastély a Felső-várossal a mai Dísz-tér irányában egy negyedik kapun közlekedett. A hadiépítészetten szempontjából figyelve a Felső-város alakulását, nemcsak a történelmi forrásoknak találjuk meg teljes értelmét, hanem bizonyos grafikai források

jelentősége is megvilágosodik előttünk, melyek tényleges bizonyítékul is szolgálnak tételünk igazolására. Ilyenek ama XV. század eleji, ma már elveszett látképeket reprodukáló kései metszetek, melyeken a Zsigmond-korabeli állapot ábrázolását ismertük fel. Mindenekelőtt Siebmacher hivatkozott metszete, mely igen világosan szemlélteti a Felső-városnak pilléres és tornyos házakból s a közbeeső palánkokból összerótt zárt kerületét. A hihetőleg Brocquière rajzát másoló Houfnagel, s az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« birtokában levő metszet szintén védőv nélkül mutatja a Felső-várost. Sőt a Schedel-krónika hitelesnek elismert látképén, mely pedig semmi esetre sem készülhetett 1467 előtt, ugyancsak védőv híjával látjuk a Felső-várost. E látképen, mint már Salamon észrevette, a Felső-városnak csupán a keleti kapuját védő művét láthatni. »Ez — szerinte — egy kupolás forma épület, melynek fala négy oldalú, s fedele is négyszögű, de ennek ormai negyedkört képezve találkoznak a tető gombjánál. Ennek háta megett mintha egy hasonló kúp tűnnék fel, távolabb talán egy belső kapu. Gyalogosok és lovasok, nem pedig szekerek számára látszik építve lenni, mert kettős keskeny nyílása van, s koronájával a fedél alján egy tornácszerűen kiálló, de a fedél alá befoglalt párkányzat látszik...«

Az ily módon értelmezett történelmi és grafikai források nem hagynak kétséget az iránt, hogy a Felső-város védőve Mátyás alatt, ⁴¹⁾ pontosabban 1467 és 1490 között jött létre, mintegy természetszerű folytatásaként a nagy király által Aristotele Fioravanti tervei szerint folyamatba tett építkezéseknek, melyek tehát a hadi technika követelményeire képest nemcsak a kastélyt tették korszerűvé, hanem a Felső-várost is ellátták a szükséges védővvel. Eszerint tehát a Felső-város védővének keletkezése a kastély építészeti fejlődésének harmadik szakába esnék, attól kezdve azonban párhuzamosan fejlődik ezzel; ugyanis miként Zápolya János, úgy a török uralma is, nemcsak a kastélyt korszerűsítette, hanem megfelelő védművekkel járult a Felső-város védővének megerősítéséhez is.

A Felső-város védőve, mely a közbeeső (IV.) piac révén kapcsolódott a kastélyhoz, minden oldalán egy-egy kapuval rendelkezett; ezek közül a keleti oldalon a régi Szent János-kapunak az új Vízi-kapu, az északi oldalon a régi Szombati-kapunak az új Esztergomi-kapu, s a nyugati oldalon a régi Zsidó-kapunak az új Fehérvári-kapu felelt meg. A Felső-várost déli oldalán a kastélytól a IV. udvar északi fala választotta el, melyet a fegyvertár északnyugati szárnyának építésekor (1725—30) választófalképen megtartottak; mikor azután 1901-ben a fegyvertár lebomboltatott, előkerült a Felső-városnak e falba vágott kapuja, a pincében pedig megtalálták ama boltíveket, melyek a fal ágyúpadját (»piattaforma«) tartották. A Felső-város a keleti oldal felől, — egyrészt a Duna miatt, másrészt a várhegy meredeksége miatt, — legkevésbé szorult megerősítésre, miért is itt csak egy egyszerű falat húztak, mely alapformájában teljesen igazodott a várhegy területének szeszélyes alakulásához. S bár ilyen formájával a keleti falszakasz a középkori várépítészetnek már a XV. század végén is elavult jellegére vallott, mindazonáltal természetadta helyzete miatt joggal állíthatta egy katonai író, hogy a vár ezen oldala minden időben a legerősebb vala.⁴²⁾ Más volt a helyzet a Felső-város nyugati

oldalán, mely felől a vár leginkább volt kitéve ellenséges ostromnak; s ahogy ez oldalt Mátyás megerősítette, az tökéletesen megfelelt a XV. századvégi hadiépítészet követelményeinek. Ez oldal erődítményeinek korszerűsége mindenekelőtt a legújabb vivmány, vagyis az oldalazó védművek alkalmazásában nyilvánul meg, melyek — legalább ezen az oldalon — képessé tették a várat az eddig lehetséges horizontális lövéseken kívül még longitudinális, illetve laterális lövések eszközlésére is. Ehhez képest az emelt fal iránya egyenesre lőn szabva, amiben persze közrejátszott a várhegy ez oldalának a keletinél mindenesetre szabályszerűbb alakulása. E falat négy kötőgát, három oldalazó védmű és az északi sarok védművei alkották. A kastélytól a Fehérvári-kapuig terjedő szakaszt nemcsak a kastély nagy zwingere oldalazhatta, hanem az említett kapu déli oldalán emelt nagy rondella is, mely azonban ábrákon szemlélhető formáját már a török uralom alatt nyerte. A másik szakaszon három kötőgát egy-egy félrondellával lőn megszakítva, melyek a Fehérvári-kapu rondellájával és az északi sarok védműveivel szükségszerűen oldalazhatták az illető kötőgátakat. Mind a kötőgátak, mind a rondellák földtöltéssel voltak ellátva, ami »piattaforma«-ként ütegek elhelyezésére szolgált. Figyelemreméltó azonban, hogy a kötőgátak, a földtöltés ellenére is, miként a kastély zwingerei, architektúrájukban a már elavult gót izlést követték, vagyis támpillérekkel voltak ellátva, nem pedig »scarpa«-val képezve, mely követelmény csupán a rondellák burkolatának képzésében nyert alkalmazást. A nyugati oldalánál lényegesen gyengébb megerősítést nyert Mátyás királytól a Felső-város északi oldala, mert itt a természet is közreműködött a védelemben. Ennek az oldalnak, hol az esztergomi kapu nyílt, erődítmény-szerkezetét azonban nem tudták megfejteni az eddigi kutatók. Károlyi ugyan, Grimani 1686-i jelentése⁴³⁾ alapján már észrevette, hogy ez oldalról — a térképektől eltérően nem kettő, hanem — három fallal volt kerítve a vár, de azt tartotta, hogy a harmadik fal csupán egy szakasz volt, az északnyugati saroktól a kapuig terjedőleg. Ezzel szemben a tény az, hogy a harmadik, azaz legbelsőbb fal eredetileg egyedül képezte a Felső-város Mátyástól emeltetett védővének északi kerítését, mint azt az 1686-ról író Chiarello,⁴⁴⁾ továbbá a tőle, valamint a Coronellótól⁴⁵⁾ közölt, eddig figyelemre nem méltatott alaprajzok bizonyítják. E grafikai forrásoktól támogatott Chiarello szerint a Felső-városnak e legfelsőbb, vagyis Mátyástól emelt kerítése »egy földtöltés nélküli fal volt, öt, négyszögű, egymástól szabályos távolságra elosztott toronnyal ellátva.«⁴⁶⁾ Megjegyzendő, hogy az imént hivatkozott alaprajzok hat védművel ábrázolják e falat, melyek közül egy kerek, három négyszögű toronnyal, kettő pedig félrondellának látszik. E rajzok alapján habozás nélkül állíthatjuk, hogy Marsigliának kisebb rajzai⁴⁷⁾ azt a Mátyásféle eredeti falat ábrázolják, melyet az 1686-i ostrom után felvett nagy térképe érthető okokból mellőz. Salamon szerint, akinek volt némi fogalma e legrégebb falról, maradványaiban a Nándor-utca északi oldalán levő két házban látszott. Ugyanis — mint 1885-ben írta⁴⁸⁾ — »azon házak egyikének a város felé nyíló kapuján, s egy szobáján át az udvarra jutunk«, hol »látjuk, hogy egy régi falon túl, melyen első emeletül faépület áll, egy másik udvar van, s csak a második udvar szélső épülete az, melyet a sétány

felől régi védvonalnak tartottunk. A valódi legrégebbi vonal az a belső, melyen a faépület áll. A masszív fal előtt árok volt, melyet újabb időben töltöttek fel. A mai várfal párkányától a külső házsorig mintegy 8—9 öl, s ezen külső házsortól a legrégebbi falig körülbelül ugyanannyi. Ennek megfelelőleg, úgy látszik, beljebb volt a régi Szombati- (értsd : Esztergomi-) kapu is, mint a mai Bécsi-, s tán nem is azon a helyen. Mikor a mai államnyomdához az új építkezések folytak, — a 60-as évek végén, — a mai második udvar közepén találtak a régi erődítés, s hihetőleg épen a régi kapu nyomára. « Arany-értékű Salamon e megállapítása, melyet Chiarello és a hivatkozott grafikai bizonyítékok teljes mértékben igazolnak. Ez az eredeti fal tehát még az 1686-i ostromkor is fennállott, s csak azután romboltatta le a várparancsnokság; ezért nincs jelezve sem a »Plan de la ville et chateau de Bude«, sem Marsigli nagy térképén, sem pedig a vár visszavétele után felvételezett többi alaprajzon.

Kétségtől a Felső-város e Mátyás-korabeli védövének keletkezésekor vették eredetüket ama földalatti helyiségek, melyekről Cselebi a következőképp tudósít: »Minden faloronynak a föld mélyében levő alapja szikla felett van, s az alapok alja üres, hogy ostrom idején aknával ne lehessen hozzájuk férni.«⁴⁹⁾

A vár északi oldalának e harmadik fala előtt elhúzódo s a 22. képen világosan szemléltető kettős fal a Felső-város erődítményei alakulásának már egy újabb szakaszát jelzi, párhuzamosan a kastély negyedik fejlődési szakával. E fejlődés megértéséhez vegyük szemügyre mindenekelőtt a vár északkeleti sarkán álló védművet, mely a hadiépítészet történetében korszakos jelentőségű ú. n. »modern-rendszer« főrekvizituma, s mint ilyen, az egyetlen »bástya« a budai várban. A XV. század végén kitalált rondellák ugyanis a gyakorlatban csakhamar alkalmatlanná váltak a várvédelem legfontosabb funkciójának, az »oldalazás«-nak eszközésére, mert a tetejükre helyezett ütegek még az illető kötőgátakat sem tudták egész terjedelmükben oldalazni, a szomszédos rondellák kerek »arcát« pedig teljesen védtelenül hagyták. E hibákat teljesen kiküszöböli a bástya, melynek első példányát 1527-ben Michele Leoni építette Verona védövé. Az oldalazó védműveknek e modern alkotmánya ugyanis a bástyát ötszögű formában oldalakkal és homlokokkal képezte, úgyhogy ütegeket nemcsak a tetejére, hanem az oldalakba emeletszerűen épített kazamattákba is helyezhettek. Az ily módon elhelyezett ütegek aztán nemcsak az illető kötőgátakat, hanem a szomszédos bástyák homlokait is teljes mértékben tudták oldalazni. E lelemény következtében, a bástyák hatóerejének felfokozása céljából ettől kezdve a várakat is sokszög formájában építették, úgyhogy a bástyák a sokszög sarkain foglaltak helyet. Károlyi, aki a bástyás rendszer feltalálóinak a törököket tartotta,⁵⁰⁾ azt gondolta, hogy Budán is ők építették a bástyát, mégpedig az egész vár tervszerű újjáalakítását célzó próbaépítményként, lévén e legmodernebb védmű oda építve, »ahol legkevésbé volt rá szükség, ahol támadástól éppen nem lehetett tartani.« A bástyás-rendszer kitalálása azonban nem a török, hanem az olasz géniuszt illeti, mint ahogy a budai bástya építője sem török, hanem olasz volt,⁵¹⁾ jelesül az a Domenico da Bologna mester, aki egyidejűleg 1534 és 1540 között — mint láttuk — Zápolya János rendeletére a kastélyt is új véd-

művekkel látta el. Bástyája nem is próbaépítmény volt, hanem tervszerűen a vár »Achilles sarká«-nak megerősítésére építettett, mely aztán épp e bástya által lett legvédképesebb. Roggendorf 1530-i ostroma ugyanis nem csupán a kastély déli oldalának gyengéjét mutatta ki, de utalt az északi oldal ama hiányára is, mely lehetővé tette az északkeleti sarok megközelítését. Mivel pedig e sarok a Felső-város legemelkedettebb pontja volt, elvesztése igen nagy veszélyt jelenthetett a várra nézve, miért is Zápolya János sietett kiküszöbölni a fenyegető veszélyt az egész északi oldal megerősítésével. Giovio és Istvánfi ugyan csak az északkeleti sarok-bástya és az északnyugati Esztergomi-rondella építkezéséről tanuszkodnak, de a kettős fal⁵²⁾ szerves összefüggése e védművekkel, melyek azt a várhoz kapcsolják, nem hagy kétséget aziránt, hogy a kettős fal építését is bolognai Domonkos mesternek tulajdonítsuk. Így jött létre a legbelsőbb, harmadik, azaz Mátyás-korabeli falon nyíló Esztergomi-kapu irányában a bécsi kapu, mely az újonnan emelt kettős falat osztotta két szakaszra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy napjainkban a vár északi frontját képező várfal az 1686-ban létezett három fal egyikével sem azonos. Ugyanis a bolognai mestertől épített kettős fal közül a külső jó néhány méterrel kijebbe feküdt, s minden bizonnyal a várhegy lábánál. Ezen külső falnak a Bécsi-kapu és a sarok-bástya közötti szakasza egyetlen kötőgátat alkotott, viszont a Bécsi-kapu és az Esztergomi-rondella közé eső szakaszt két fél-rondella és három kötőgát alkotta. E külső fal megett egy kb. 21—22 m széles és 6 öl mély árok húzódott, — hol ma a »Primás-bástya« sétánya terül el, — melyben a külső falhoz az ágyúk és a védők szabad mozgása céljából jó széles földtöltés emelkedett. Az árok mögé emelte a bolognai mester a második falat, — hihetőleg a Nándor-laktanya s az államnyomda északi falainak s a Primás-bástyára kiugró házak kerítéseinek irányában, — még pedig oly magasra, hogy a megette elhelyezett ütegek a külső fal felett tüzelhették az alanti terepet. A kettős falat a sarok-bástya és az Esztergomi-rondella kötötte a harmadik, azaz Mátyás-korabeli falhoz. E céljának megfelelően a bástya »toroka« is kétszerese volt a szokott hosszúságnak, úgyhogy oldalaiába emeltszerűen épített kazamattákból az ágyúk egyformán oldalazhatták mindkét falat.⁵³⁾ A kazamatták szokatlanul nagy száma miatt, melyet e bástya különleges funkciója követelt meg, a bolognai mester oly módon biztosította a bástya oldalainak védelmét, mely a veronai példával szemben határozott fejlődést mutat: a bástya homlokainak meghosszabbításával ugyanis, az oldalakat ú. n. fülekkel (»orecchioni«) látta el, miáltal a bástya elnyerte azt a végleges arculatot, melyet az egyetemes fejlődés folyamán külföldön csak később öltött fel. Ezenkívül a bástya tetején egy hatalmas »ágyútrónt« (cavaliero) képezett: szintén teljesen új vonás a hadiépítészet fejlődésében, melyhez a Mátyás-korabeli kerítésnek Marsigli nagy térképén »Erdélyi-torony« elnevezéssel említett sarok-erődítményét használta fel. Nem meglepő tehát, hogy az ily módon képzett bástyát újszerűsége miatt korabeli írók »csodálatos«-nak nevezték. De hasonló leleménnyel építette fel a bolognai mester az északnyugati sarok Esztergomi-rondelláját is.⁵⁴⁾ Ez 1686 előtt a mainál még nagyobb, mintegy 52 m átmérőjű volt, s nagy jelentőséget az a körülmény biztosított neki, hogy belül üres volt.

A hadiépítészettan ugyanis azt tartja, hogy az üres rondellának igen nagy előnye van: a rajta törött résen a támadó fél igen nehezen fészkelheti be magát, a föld hiánya miatt nem tudja ott ütegeit megfelelően elhelyezni, ami tényleg be is igazolódott Buda 1684-i és 1686-i ostrománál. Képzeljük el most e kolosszális építményt, mely egy jó emelettel felnyúlott a várfal mellől: mily hatalmas boltozatokkal és belül erős támoszlopokkal kellett bírnia, hogy az ágyúk és a védők terhe alatt a töretést megbírhatta. Mert belül üres volt, kis ajtók »pusterla« révén tartották fenn a közlekedést a szomszédos védművekkel.

Ebben a formában jutott a vár a török kezére, mely miként a kastélyon, hasonlóképp a Felső-városon is eszközölt némi újítást. Evlia Cselebi⁵⁶) csak egy új rondella építését tanúsítja a Fehérvári-kapu mellett levő rondella helyén: »E kapun kívül egy kőszikla formájú bámulatos erőd van, melyet Gürdsi Kenaán pasa kezdett el és három lépés magasságra jött ki vele a föld felett, de befejezetlenül hagyta hátra. Ha készen volna, Budavára életre kelne vele; kb. 200 lépésnyi erős bástyaalap ez.« Ez volt ama rondella, melyet Marsigli térképe »Torre del pascia Kasim« néven jelöl. Ezenkívül, miként a török látta el a kastélyt is a déli árokkal, legalább addig, míg új adatok nem kerülnek elő, neki kell tulajdonítanunk a Felső-város nyugati oldala elé húzott árok keletkezését, mely egy jellegzetes védműve révén a XVI. század fejlettebb technikájára vall. Ez a védmű nem más, mint a Chiarelától említett »falsabraga«, vagyis egy földből hányt »törpe gát«, mely az árok külső oldalán húzódott. Ez az árok a Felső-város nyugati oldalának teljes hosszában terült el közvetlenül a várfal alatt, s külső peremén a mai Lovas-út helyén egy »fedezett út« (strada coperta) vonult az említett »falsabraga« védelme alatt. Végül a törökök az 1686-i ostrom folyamán egy ú. n. »ritirata« létesítésével eszközöltek igen érdekes módosítást az északi fronton, mely védmű keletkezéséről Chiarello szolgál becses felvilágosítással.⁵⁷) Szerinte a törökök az Esztergomi-rondella és az Esztergomi-kapu közt a harmadik, tehát a Mátyás-korabeli fal nyugati szakaszát, eléje árkot ásva belülről feltöltötték földdel, minek következtében ez a falszakasz valóságos »piattaforma«-vá alakult, amelyre helyezett ütegekkel a kettős külső fal felett pásztázhatták a terepet. Így jött létre a Károlytól említett »esplanade«, aki azonban azt mondja, hogy »ezen esplanadot a harmadik legbelső fal zárta be«,⁵⁸) holott e megett volt. Viszont Chiarello igazolja Salamont, aki már észrevette, hogy e harmadik fal előtt árok volt.

A kastély és a Felső-város együttesével ilymódon formált várról nagy számban maradtak fenn különböző korú látképek, melyek sorozatából a már említettek közül visszatérünk Houfnagelnek már hivatkozott metszetére. Ez, mint említettem, egy Zsigmond-korabeli látkép alapján 1612-ben készült, hasonlóan az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« birtokában lévő metszethez; csak hogy míg a francia metszet úgyszólván változatlanul továbbítja a kastély és a Felső-város Zsigmond-korabeli állapotát, addig a Houfnagelé már kibővíti a közben Domenico da Bologna által emelt déli Olasz-rondella és az északnyugati Esztergomi-rondella feltüntetésével. Mellőzve a többi látképeket, csak Erhard Schön-nek az 1541-i ostrom alkalmából készült, s a várat nyugati oldaláról úgy-

szólván egész teljességében mutató nagyszabású rajzát említem, melyről azonban Kelényi Ottó kimerítő tanulmánya után fölösleges szólnunk.

Budának a kastélytól és a Felső-várostól alkotott várán kívül még egyéb erődítményei is voltak, melyek részben az Alsó-városban, részben pedig a Vízi-városban emelkedtek.

Az Alsó-város erődítménye keletkezését Salamon ugyancsak Zsigmond korába helyezi,⁵⁹⁾ holott nem egykorú a Felső-város védővének keletkezésével. Pigafetta újabban előkerült, autentikusnak látszó tudósítása szerint a törökök építették;⁶⁰⁾ innen lehet magyarázni korszerűségét, melytől megtevesztve kutatóink sokkal korábbinak vélték eredetét. Az Alsó-várost északról záró fal volt ez erődítmény, melynek helyére és terjedelmére vonatkozólag eltérők a vélemények; de — úgy látszik — mégis igaza van Angelinek,⁶¹⁾ akitől leírt forma egy korábbi állapotot mutat, mint a Károlytól meghatározott 1686-i állapot. Collignon pontosnak látszó metszete⁶²⁾ ugyanis megerősíti Angeli okoskodását, s olyan formában tünteti fel az Alsó-város falát, mely a Bécsi-kapu előtt képzett háromszögű redut északi sarkából kiindulva keleti irányban haladt a Dunáig. Az 1686-i ostrom idején azonban már más formában jelentkezik az akkori alaprajzokon, melyek alapján Károlynak egész pontosan sikerült identifikálnia a szóban levő fal fekvésének helyét.⁶³⁾ Eszerint a fal az Esztergomi-rondellától indult ki észak felé, a Felső-város nyugati falának irányában, a Vérmező-út és a Várfok-utca sarkán azonban mintegy 100 foknyi szöveget képezve, a Vérmező-út irányában haladt; e szakaszon volt Marsigli szerint az Alsó-város felső, ú. n. »Hentes-kapuja« (Porta di macellaio), melyet nem említ Károlyi, aki a Széna-téren az Ostrom-utca tengelye irányában jelöli meg a felső-kaput, melyet Marsigli »Új kapunak« (Porta nuova) nevez. Eddigi irányát az Ország-út 45. (ma Margit-körút 62.) számú házáig követte a fal, hol délkeletre kanyarodott, úgyhogy a régi polgári lövölde (ma régi Szent János-kórház) telkének a városfal szolgált kerítésül az Ország-út (ma Margit-körút) felől, melynek páros számú oldalán a házak utca-vonalba eső falai a városfal fundamentumán épültek fel. Az Erőd-utca és az Ország-út (ma Margit-körút) sarkán álló telek kerítése a szabadon álló városfal volt, melynek irányában folytatódott tovább az Erőd- és a Horvát-utca között. Aztán a Ganz-gyár Királyhegy- (ma Bem József-) utcai épületének belső alapfala, továbbá a Fő-utca sarkán állott laktanyának a Királyhegy-utcával párhuzamosan vonuló alapfala képezte a városfal fundamentumát. E laktanya és a Fő-utca 89. számú ház között nyílt az Alsó-város alsó, ú. n. Vízi-kapuja, melyet a török »Kakas-kapunak« keresztelt el; kevéssel lentebb a Dunaparton záródott e városfal a kb. 30 m átmérőjű Kakas-toronnyal. Az egykori források szerint még földtöltéssel sem rendelkezett e fal, melyet Coronelli igen vékonyrak (»muraglia ugnola«) mond. Oldalazó védművei sem voltak; ilyenekül — úgylátszik — csak kaputornyai szolgáltak. Volt azonban mellvédje, mely megett keskeny járdán földön fafolyosó húzódtott végig. Pigafetta szerint ostrom feltartóztatására teljesen alkalmatlan volt. Miért is a törökök, mint Marsigli leírja, 1686-ban a városfal megett árkot húztak, s azt ostromkarókkal mellvédszerűen ellátták, hogy annál jobban védelmezhessek a gyenge falon könnyen törhető rést.⁶⁴⁾ Észak felé tehát az Alsó-

várost ez a fal zárta el, melynek 1886-ban még meglévő maradványait Károlynál találja leírva az olvasó.

A Vízi-városban keletkezett erődről Marsigli szolgál becses felvilágosítással.⁶⁵⁾ Szerinte az 1684-i ostrom tanulságai készítették a törököt egy falszakasz építésére, a Felső-városba való vízfordás biztosítása céljából. E falszakasz is, miként az alsó-városi fal, földtöltés nélkül készült, s oldalazására üres tornyok szolgáltak, azon mód, ahogy kevéssel előbb Boristeneben is csinálták a törökök. Mint ilyen a Vízi-kaputól a Dunáig vonult, olyformán, hogy a mai Király-lépcső felső foka táján derékszögbe törve a Hunyadi János-utat szelte és a Fő-utcán át szállt le a partra. Marsigli-részlet-rajza, csak egyetlen oldalazó védművel szemlélteti, holott az összes alaprajzok hármát mutatnak: ezek legfelsője a Lónyai palota telkén, középsője a Király-lépcső alatti lejtőn, harmadika pedig a Fő-utca 1. sz. ház telkén emelkedett.⁶⁶⁾ S hogy az a terület, mely e fal és a kastélynak a Duna partjára lenyúló erődítményei közt terült el, teljesen biztosították, a folyam felől erős palisszádok készültek. Megjegyzendő, hogy egyes látképek a Vízi- és az Alsó-város itt leírt falai között is ilyen palisszád-szerű kerítést tüntetnek fel, melyet azonban az alaprajzok mellőznek, valószínűleg azért, mert 1686-ban Pest és az Alsó-város elfoglalása után céltalanná válván leromboltatott.

E látképek közül, mely a váron kívül az Alsó- és a Vízi-város erődítményeit is feltüntetik, legjellemzőbb a Magliar-féle metszet, melynek szövege is forrásértékű, főleg az erődítmények elnevezésének megjelölése miatt.⁶⁷⁾

A váron kívül a XVI. század közepétől ismételtelen említés történik a Gellért-hegy erődítményéről, melyről a legrészletesebb tudósítással Evlia Cselebi⁶⁸⁾ szolgál: »Buda elfoglalása után Szulejmán khán fermánja folytán a 948-ik (1541) évben Gürz-Éliasz palánkja építtetett fel. A magas szikla felett a négy tájék őrzésére és őrházul való alkalmazás végett, belülről kőépítkezésű, kívülről pedig tisztán palánkszerű szép és szilárd építmény ez, s 800 lépés kerületű erősség. Déli oldalán nyíló egy kapuja, egy magtára és két ciszternája van...« Eszerint tehát egy kastélyszerű erődről van szó, kettős kerítéssel, melyek közül a belső kőből épült, a külsőt pedig palánk alkotta; így látszik az összes látképeken is, melyek ovális formában ábrázolják. Egyébként tényleg csak »őrház« céljából készült, s Budavár védelmében semmi szerepet sem játszott.

Most pedig menjünk át Pestre.

A két ikervárost egy híd kötötte össze, mely Ungnád⁶⁹⁾ szerint 1572-ben 60 oszlopra, a XVII. században pedig, mint Evlia Cselebi írja, 70 »tömlő-hajó«-ra volt építve. Hosszát Pigafetta 1567-ben egy negyed mérföldre, Ungnád 690 — szélességét pedig 7 — lépésre számította. Cselebi szerint »közepén négy hajó van, melyeket, ha átmenő hajó érkezik, felnyitnak és bezárnak.« Brown, az angol király házi-orvosa 1674-ben azt írta róla, hogy ilyen szép hajóhidat még sehol sem látott, s ha ismernék Nyugaton az e fajta hidakat, bizony a roueni s grenoblei hidakat nem bámulnák annyira.⁷⁰⁾

Ami már most Pest erődítményeit illeti, ezek fejlődésében két fázist kell megkülönböztetnünk. Bizonyos, hogy Zsigmond korában más volt Pest várának a formája, mint amelyet a XVII. századi képek mutatnak.

A Zsigmond-korabeli állapotot tükröző képek, mint az »Istituto storico e di cultura dell'Arma del Genio« és Houfnagel metszete, négyszögű formában sarok rondellákkal ábrázolják a várat, mely jelenség magyarázatul szolgál Giovio és Istvánfi egybehangzó állításainak, melyek szerint a vár eredetileg tényleg négyszögű lett volna, holott az ő idejükben már felvette volt végleges, félkörű formáját. Az említett grafikai és történelmi források valóságosságát támogathatjuk Pestnek Rómertől közölt 1758-i telekkönyvi alaprajzával,⁷¹⁾ melyen a kipontozott vonalak az általafelnemismert Zsigmond-korabeli várnak falait jelzik. Eszerint a vár északnyugati sarkát a Régi posta-utcának végében, a Duna partján álló rondella képezte, még pedig oly módon, hogy az akkori Rondell-utca a vár északi oldala előtt húzódott, míg a nyugati oldal falára kívülről az Űri-utca 43—55. sz. házai, a déli falra pedig a Ferenciek-utcája nyugati szakaszának házai voltak építve. A szóban lévő telekkönyvi rajz illetően való megfejtése a hivatkozott történelmi és grafikai források alapján nem hagy kétséget afelől, hogy a Jankovicstól 1817-ben megtalált alapfalak tényleg a váréi voltak, nem ugyan az 1686-é, mint ő hitte, hanem a Zsigmond-korabelié, melynek létezéséről Rómer és Salamon mit sem tudva, az ő felfedezését cáfolni voltak kénytelenek. Megjegyzendő, hogy e Zsigmond-korabeli vár eredetileg nem városfalnak épült, hanem csak redutjául szolgált a körülötte elterülő városnak. Innen van, hogy a XV. századi írók, mint Enea Silvio Piccolomini is,⁷²⁾ Pest városát falak nélkül valónak állítják. Pestnek az 1686-ban meglévő falakkal való körülzárt volta, mint Salamon⁷³⁾ igen helyesen megállapítja, legelőször 1471-ben konstatálható, s így építése Mátyás uralkodására esik, még pedig Buda és Pest hadiépítészetében Aristotele Fioravanti itt tartózkodása miatt fordulópontot jelölő 1467 után. A jelenlegi ismeretek alapján ebbe a periódusba (1467—1471) kell helyezni Pest ama városfalának keletkezését, melyet az összes XVI. és XVII. századi alaprajzok és látképek ábrázolnak. Adataink szerint később csak a nápolyi Mario Speziecasa 1540-ben »egy négyszögű bástya« építésével, a török pedig egy belső választó palánk emelésével járult a meglévő városövhöz.⁷⁴⁾ Az ilyen módon keletkezett városöv azonban, legalább 1684-ben csak három oldalról kerítette Pestet, mely a Duna felől csak egyszerű palánkkal volt elzárva. Hét egyenesre szabott kötőgát alkotta a városövet, melynek félkörét kívülről árok szegélyezte. E városöv irányát a Vámház-, Múzeum-körút és Károly-király-út, továbbá a Deák Ferenc-térnek és Deák Ferenc-utcának baloldalát elfoglaló házkomplexumok határozzák meg, melyek a feltöltött árok területén háttal a városövre épültek. Hiteles tudósítás⁷⁵⁾ szerint 1684-ben három egész és nyolc fél rondella oldalazta a városövet, melyek közül a Rómertől közölt 1758-i alaprajz már csak 2 egész és 7 fél rondellát szemléltet. A két egész rondella egyike Károlyi⁷⁶⁾ szerint az akkori Angolkirályné főkapuja és kishíd-utcai sarka között állott, másika pedig, a nagyobbik, a Régi posta-utca és a Mária Valéria-utca sarkán. Ez utóbbi volt eredetileg a Zsigmond-korabeli várnak már említett északnyugati sarok-rondellája, melyben a XIX. század folyamán a városi színház játszott. A harmadik, Rómer térképén hiányzó egész rondellát Károlyi a Bécsi-utca azon részére helyezi, mely a Deák Ferenc-utcáról a Szervita-térre nyílik; viszont Juvigny térképe a jelzett helyen egy

egész más védművet ábrázol. Figyelembe veendő ama, Divald Kornéltól előkerített régebbi alaprajz is, mely a Duna partján, pontosabban a Zsigmond-korabeli vár délnyugati sarka helyén, egy tizedik oldalművet, de nem egész, hanem csak fél rondellát is feltüntet. Meg kell említenem, hogy De Rossi térképe a Sütő-utca és a Deák-tér kiszögellő sarkán megjelölt fél rondella helyén egy szögletes, bástyaszerű építményt tüntet fel; nyilvánvaló, hogy itt Mario Speziecasának 1540-ben a jelzett fél rondella köré gerendákból és földtöltésből hevenyészett »bástya«-járól van szó, melyet 1686-ban szétdúltak. Kapuja Pestnek 1686-ban négy volt: északon a Váci-, keleten a Hatvani-, illetőleg Egri-, délen a Kecskeméti-, s nyugaton a dunai oldalt kerítő palánkon az ú. n. Vízi-kapu. Ezek közül a Váci-kapu előtt állott a Juvigny térképén »három-szögletes bastion«-nak látszó, a kapu biztosítására emelt rivellin-szerű földtöltés, mely De Rossi idealizált ábrázolásában egész modern jelleget látszik kölcsönözni a vár északi frontjának. Kétségkívül a törököknek köszöni keletkezését ama fallal egyetemben, mely a Váci-kapu keleti oldalát a régi-postautcai rondellával összeköté, ugyancsak a bejárat hathatósabb biztosítása céljából.⁷⁷⁾ Ami már most a városöv jellegét illeti, Pigafettának amaz állítását,⁷⁸⁾ mintha az vesszővel kötött agyagból lett volna építve, minden bizonnyal csak a dunaparti palánkra kell vonatkoztatnunk; a többi részre irányadó Coronelli szakszerű megállapítása, aki Pest városfalát »muraglia ugnola« kifejezéssel jelöli. Ezt megerősítik Bergh Károly építésznek a városfal utolsó, bástyautcai maradványáról készített feljegyzései.⁷⁹⁾ Ez a maradvány egy kötőgátból állott, melyen »a koronát képező esvetőn kívül« semmi egyéb tagozat nem volt észlelhető. »A fal anyaga tisztán kő és pedig kőbányai és promontori, kivétel nélkül. A mellvéd felső része faragott kövekből van összeállítva, a mellvéden aluli vastag fal azonban kevésbé pontos munkát mutat; a falragasz kavicsokkal készítettett és rendkívül erős...« A méretekre nézve megjegyzi, »misperint a falnak legalább is 4 öll magasnak kellett lenni belülről, nem számítván ehhez a 7 láb magas mellvédet...« Megjegyzendő még, hogy a mellvédek belül ék alakú fülkét képező lőrészekkel voltak ellátva, melyek »alján a fal külvonalan párhuzamos és vízszintes hengeralakú üredék« gyűrűződött. A városöv illetően architektúrája, egyenesre szabott kötőgátjaival, és oldalazó védműveivel félre nem érthetően a horizontális és longitudinális védelemre beállított ágyúk alkalmazását bizonyítja, viszont az oldalazó védműveknek típusa a középkori várépítészet újkoriba való átmenetének periódusára vall, mikor a kevésbé nehéz ágyúk elhelyezésére a kezdetlegesebb oldalazást eszközöző rondellák szolgáltak. Történelmi és grafikai indíciumok mellett tehát a technikai bizonyítékok is Mátyás korára utalnak, amelybe a városöv keletkezését tényleg helyezniünk kell.

A Pestet ábrázoló metszetek bőséges sorozatából különösebb figyelmet Giovanni Giacomo De Rossi nagy metszete érdemel,⁸⁰⁾ mert ez az összes látképek között legteljesebben ábrázolja az iker-város összes erődítményeit 1686-i állapotukban, s ha részleteikben túlságosan is idealizálja azokat, a lényegét mindazonáltal másíthatatlanul tükrözi, azonfelül magyarázó szövege sok részletre szolgál teljesen újszerű felvilágosításokkal, melyeket a forrásokban hiába keresünk.

Végig tekintvén Buda és Pest erődítményein, meg kell állapítanunk, hogy az 1686-i állapotot ma már csak igen töredékesen, s csak kevésbé jelentékeny részletekben mutatják a meglévő maradványok. A nagy ostrom következtében ugyanis az eredeti falak kb. kétharmad részt vesztek magasságukból,⁸¹⁾ s ezek helyreállítása többé nem az eredeti forma megtartásával, hanem a XVII. századvégi hadi technika követelményei szerint történt. E helyreállítási munkálatok, sajnos, lényegesen megváltoztatták a vár legjellegzetesebb védműveinek, a déli Olasz-rondellának és az északkeleti sarokbástyának eredeti formáját is, sőt áldozatul követelték az északi oldal harmadik, még Mátyás-korabeli védővéből maradt falát is. Teljesen áldozatul esett a kastélyban az egykorú királyi palota, hogy helyet adjon Mária Terézia XVIII. század közepén emelt palotájának, melynek bővítése következtében a XIX. és XX. század fordulóján a kastély nyugati oldalának kettős zwingere leromboltatott. Amit akkor megkíméltek belőlük, az a Krisztinaváros útrendezése alkalmából 1906-ban ment pusztulásba. Tehát mégis a Felső-város erődítményeivel szemben volt kíméletesebb a sors, hol azonban az 1849-i ostromtól tetemesen megrongált északi oldal újjáépítéskor emelt falak nem tartották meg a XVIII. századiaknak sem formáját, sem helyét. Ez oldal kivételével tehát Budavára meglévő maradványai inkább csak helyükben mint külső formájukban mutatják az 1686 előtti állapotot, de még ezt sem mondhatjuk Pestről, hol a vár teljes elpusztulása miatt legfeljebb csak következtetni lehet falának irányára a ráépített házkomplexumok alakulásából.

Befejezésül Buda és Pest várainak hadiépítészeti stílusáról és erődítményeinek értékéről óhajtunk még szólni, természetesen az 1686-i állapot jellemzéseken. Ehhez azonban röviden összegeznünk kell az erődítmények keletkezésének építészeti korszakait.

Az ikervárosok erődítményei kétségtelenül IV. Béla királytól a tatárjárás után épített budai várpalotával vették kezdetüket, ami alapvető lökést adott Buda és Pest várossá fejlődéséhez. A második építészeti korszak Zsigmond alatt a XV. század első harmadában észlelhető, mikor is a várpalota egy önálló védő emelése által várkastéllyá alakult; a kastély mellett az ikervárosok is erődítmény jelleget nyertek, amennyiben egyfelől a várhegyen fejlődő Buda a kerületén épült erődített házak (»casaforte«) egymáshoz kapcsolódó láncolata folytán zárt egységgé alakult, másfelől a síkságon elterülő Pest pedig egy négyszögletes erőd építése következtében reduttal lőn ellátva. A harmadik építészeti korszakot az Aristotele Fioravanti szereplése miatt nevezetes 1467. év jelzi Mátyás uralkodása alatt, mikor nem csupán a kastély erősített meg érdemlegesen, hanem a budai Felső-város, sőt Pest is önálló védővel látatott el; e korszakban tehát az addig különálló budai várkastély és Felső-város az újonnan emelt védművek által egybekapcsolva, kompakt váregységgé fejlődött. A negyedik építészeti korszak Zápolya János király nevéhez fűződik, aki 1534 és 1540 között Domenico da Bologna által Budavára déli és északi frontját igen jelentékeny védművekkel bővítette. Az ötödik építészeti korszakot a török uralom képezi (1541—1686), mely Budán az Alsó- és Vízi-várost látta el újabb védművekkel, Pesten pedig a vár északnyugati sarkában létesített egy redutot.

Látnivaló, hogy e korszakok közül a harmadik létesítette a legnagyobb terjedelmű építkezéseket, melyek Buda és Pest várának megadták úgyszólván végleges arculatát. Vagyis Budának a szó szoros értelmében vett vára túlnyomó részben, Pest vára pedig teljes egészében a XV. század második felében épült fel, tehát ama átmeneti korszakban a középkori és a modern várépítézet között, melynek fő jellemvonása a kötőgátakkal és rondellákkal képzett városfalban határozódott. E hadiépítészeti típus zenitjét az ú. n. »Moenia Semiramidis« kolosszális arányaiban érte el, melynek klasszikus példáit a nagy német városok falai szemléltetik. Buda és Pest falai nem hasonlíthatók azokhoz, már az aránybeli különbség miatt sem, mert csak mintegy miniatürszerűen tükrözték a közös építészeti típus formajegyeit, ezt is tisztán csak Pest városfala, nem pedig Budavára, mely az átmeneti kor elemein kívül középkori hagyatékot és újkori szerzeményt is tartalmazott. Az építészeti szabályszerűség hiányát Budaváran nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy a Mátyás királytól rendelt erődítmények nem annyira a korabeli hadiépítézet normái, mint inkább a várhegy természeti és helyzetbeli erőviszonyai szerint alakultak. Innen van, hogy a Felső-város magas és meredek fekvésű keleti és északi oldala teljesen a középkori hadiépítézet elgyengült technikáját követte, s csak a könnyebben megközelíthető nyugati oldal képzése történt összhangban az átmeneti korszak hadiépítészeti technikájával, melynek viszont inkább egyéni, mint tipikus alkalmazását mutatják a kastély többé-kevésbé szabályos erődítményei. E sajátos erődítési eljárás jellemzi a Zápolya János-korabeli építkezéseket is, melyek részben már a hadiépítézet modern vívmányára, az olasz bástyás rendszerre vallanak. De csak részben, mert a bolognai mester számolva a várhegynek helyzet- és természet-adta szükségleteivel, az Esztergomi- és az Olasz-rondellában a már idejét multá átmeneti korszak technikáját elevenítette fel, s csupán az északkeleti bástyában hódolt a modern rendszer igényeinek. Ami aztán a török uralom alatt történt, az már teljes visszaesés a középkor primitív szakába, melynek rég elavult normáit követte egyébként jelentéktelen építkezéseiben. Mégis Budavára hadiépítészeti arculatának legjellemzőbb vonásait az átmeneti kor technikájából nyerte, de azokon kívül a közép- és újkori hadiépítészettől is kölcsönzött egymástól elütő elemeket, melyeknek zavaros egyvelege miatt híjával maradt egységes építészeti rendszernek. Valóban Budavára hadiépítészeti stílusáról beszélni nem lehet, mert ilyen nem volt, lévén egy szabálytalan (»irregularis«) produktum.

Ez a körülmény magában véve természetesen nem értékmérő a vár erősségére nézve. Figyelemreméltó azonban, hogy a modern olasz rendszertől csupán egyetlen bástyát kölcsönzött, miért is hadiépítészeti szakértők már a XVI. században nagyon lebecsülték erősségének azon kor haditechnikájához viszonyított arányát. E lebecsülésnek először 1548-ban Lorenzo Contarini adott kifejezést, aki szerint Budavára legfeljebb csak közepes erősség, annak ellenére, hogy általában bevehetetlennek tartják.⁸²⁾ Értéke hovatovább mind illuzióriusabbnak tűnt a török uralom folyamán, nemcsak a hadiépítézet további fejlődése miatt, hanem ama sajátos eljárás következtében is, hogy a törökök teljesen középkori stílusú erődítményekkel bővítették. Nem csoda tehát, ha 1686-ban Francesco

Grimani elavultnak nyilvánította Budavárát, melynek erősségét nem annyira erődítményeiben, mint inkább fekvésében látta.⁸³⁾ Mindamellet Paolo Giovio már a XVI. század közepén észrevette a vár helyzetbeli defektusát is a Gellért-heggyel szemben,⁸⁴⁾ mely a messzehordó ágyúk fejlődése következtében egyre veszedelmesebbnek tűnt fel. S csakugyan, Giov. Bath. Chiarello 1686-ban a szakértők általános véleményeként esszenciálisnak állítja e defektust,⁸⁵⁾ s állítása támaszt is nyer L. F. Marsigli-nek az 1684-i ostrom elején tett súlyos nyilatkozatában, mely szerint Budaváránál sem az építészet, sem a természet nem működik közre hathatós ellenállás kifejtésére.⁸⁶⁾ Ezek az ítéletek azonban tisztára csak elméleten alapultak, mert a tapasztalat épp az ellenkezőjét igazolta. Az osztrákok 1530- és 1541-ben nem bírták elfoglalni, s a törökök is csak csellel jutottak birtokába; a visszavételére irányuló nagy vállalkozások pedig 1598-, 1602- és 1684-ben mind kudarccal végződtek. Tehát a harci technika fejlődése még a XVII. században sem tudta abszolút fölénnyel kihasználni a Gellért-hegy előnyeit a vár kárára, sőt a tapasztalat folytán nyilvánvalóvá lett ama körülmény nagy előnye, hogy a vár magaslaton épült volt. Joggal írhatta tehát 1686-ban Doria di Cirié, e kitűnő ítéletű savoyai tisztt, hogy a vár fekvése miatt megcsalja az összes hadvezéreket és mérnököket, akik falai alá érkező könnyen megostromolhatónak gondolják azt, de a tapasztalat csakhamar meggyőzi őket az ellenkezőjéről.⁸⁷⁾ E fekvésbeli előnyt kell tartanunk szem előtt Francesco Grimani ítéletének értékelésekor, ki bizonyára nem csupán a természeti szépségekre gondolt, midőn 1686-ban Budát éppen fekvése miatt ítélte méltónak arra, hogy egy ország fővárosa legyen. Ha tehát a vár elavultnak is tűnt fel építészetében, e defektust érdemlegesen ellensúlyozta fekvése, mely miatt 1686-ban jogosan írhatta az ostromban résztvett Sempliciano Bizozero:⁸⁸⁾ »Buda falainak vastagsága, tornyainak és rondelláinak erőssége miatt, hozzávéve a fekvés meredek helyzetét és sziklás alapzatát, általános vélemény szerint emberi erővel leküzdhetetlen.« Arany ítélet, melynek igazságát teljes mértékben igazolták az 1686-i ostrom emberfeletti erőmegfeszítései.

Az imént felsorakoztatott ítéletek helyes értelménél a történelem késő szemlélője előtt Budavára stílusalansága és elavultsága elveszti defektus-jellegét, hogy annál inkább példázza a letűnt korok elmúlt izlését, mely ugyancsak hozzájárult, hogy e vár méltó koronája legyen a »Duna királynőjé«-nek, s mint ilyen teljes mértékben rászolgált, hogy körülötte és érette játszódjék le a XVII. század legfontosabb eseménye, minő kétségkívül az 1686-i ostrom volt.⁸⁹⁾

Banfi Florio

¹⁾ Salamon F.: Budapest története, 3. köt. (Budapest 1885.), főleg II. k. XIX. fej.: »A királyi lak Mátyás korában« (501—528. l.), XX. fej.: »Buda Mátyás korában.« (529—577.) és XXI. fej.: »Pest Mátyás korában.« (568—615. l.), továbbá III. k. VIII. fej.: »A budai kir. vár leírása és rajzai.« (264—288. l.) és IX. fej.: »Buda városa régi erődítési műveiről.« (289—294. l.)

²⁾ Károlyi Á.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban (Budapest 1886.), VI. fej.: »Buda és Pest 1686-ban.« (185—229. l.)

³⁾ Colomanno Lux: La Reggia di Buda nell'epoca del Re Mattia Corvino, Budapest 1922.

⁴⁾ L. A. Maggiorotti—F. Banfi: Le fortificazioni di Buda e di Pest e gli architetti militari italiani, Roma 1934. Lásd még F. Banfi: Domenico da Bologna architetto della fortezza di Buda (Bologna 1935.) és u. ő: Pigafetta Marcantonio, »Had-történelmi Közlemények« XXXVII. (1936) évf. 58—74. l.

⁵⁾ E tekintetben Salamon forrása Krieg von Hochfelden: Geschichte der Militär-Architectur, a Károlyi pedig Zastrow: Geschichte der beständigen Befestigung c. műve volt; mindkettő ma már használhatatlan. Ez idő szerint a legteljesebb s a modern kritika összes igényeit kielégítő szakmunka: Enrico Rocchi, Le fonti storiche dell'architettura militare (Roma 1908.).

⁶⁾ Az Alsó- és a Viziváros megkülönböztetésében igazodom az 1686-i ostrom történelmi és grafikai forrásaihoz.

⁷⁾ V. ö. Párizsi külügyi levéltár, Autriche 1686 aug. 29. dátum alatt Vauguyon levelét XIV. Lajoshoz: »... Et pour que tout ait rapport à l'irrégularité de cette place, c'est que la ville commande au chateau...«

⁸⁾ Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykorú jelentése. Közli a modenai könyvtár kéziratából (Mrs. VIII. A. 3.) B. Nyáry Albert. »Magyar Történelmi Tár.« XX. (1875.) évf. 191—240. l.

⁹⁾ Ezen térkép (teljes címén »Plan de la ville et chateau de Bude, en l'estat qu'ils sont présentement en janvier 1687.«), szolgált alapul Károlyi fejtegetéseinek és rekonstrukciós rajzának (1. melléklet), mely azonban részleteiben már megváltoztatva reprodukálja az eredetit. Ugyane térképet pontosabban, bár kibővítve Pest alaprajzával, közli Salamon III. kötete mellékletekép, azonban ő tévesen Fontana rajzának állítja, félrevezetve Némegy Józseftől, aki Belagerung der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849 (Pest 1853.) c. művében tette volt közzé a szóban levő térképet. Viszont Giovanni Fontana alap- és látképi rajzait pontos kiadásban Bubits Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Budavárának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (Budapest 1891.) c. művében (304., 312., 320. l.) tette közzé. Rabatta tábornok rendeletéből készülték, a hivatkozott térképeken kívül Juvigny és Nicolo de la Vigne alaprajzai is; az előbbit teljes egészében Ferdinand von Ziglauer Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686 (Innsbruck 1886.) c. műve függelékeként adta ki, míg az utóbbiról részletképet Lux (id. mű 14. l. 11. ábra) közölt. Valamennyi között, a »Plan de la ville et chateau de Bude« mellett, a legfontosabb Luigi Ferdinando Marsigli nagy térképe a bolognai Egyetemi-könyvtár »Scritti Marsiliani« VIII. kötetében, honnan először kiadta Veress Endre, Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—és 1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzairól (Budapest 1907.) c. művében a 42. és 43. l. között. Téved azonban Lux (id. mű 11. l.), mikor az alaprajzot 1650 körül készültnek állítja, mert kétségkívül az 1686-i visszafoglalás után vétetett fel.

¹⁰⁾ E rendkívül becses leírásra meg kell jegyeznünk, hogy nyilvánvalóan rajz, nem pedig természet után készült; innen van a szerző tévedése egyfelől a világtájak jelzésében, másrészt egyes védművek jellemzésében, mely tévedéseket fordításomban természetesen kijavítottam. Fordításom egyébként világos érthetőség kedvéért nem tapad szó szerint az eredetihez, melyet forrásértéke miatt szükségesnek vélek közölni, annál is inkább, mert hivatkozott kiadása nagyon pontatlan.

— »... Questa cittate è situata in un colle piacevole di circuito di un picciol miglio, et è in forma longa, sì che rispetti alla larghezza sua, a chi volesse ridurla a forma quadrata, farebbe più che dui quadri, l'uno a presso l'altro, et quello che si ponesse sopra quella parte che guarda verso ponente (helyesen: mezzodì), dove gli è il castello, veniva a restare più picciolo assai che quello che fusse posto sopra quella verso levante (helyesen: settentrione). Et vicino al Danubio in un luoco dove che a caso quel fiume fa un poco di giro, in modo che dalla parte di levante tocca

con la muraglia la ripa del fiume, et dalla parte di ponente lascia di fare una piazza di terreno . . . D'intorno da ogni canto gli sono monti alti et varii collini piacevoli, ma niuno monte la può offendere, eccetto che quello chiamato il monte di S. Gerardo che gli è della parte di ponente (helyesen; mezzogiorno), avenga che poco et da lontano. Dalla parte di levante (helyesen: settentrione) ha la pianura spatiosa et gli sono le rovine di Buda Vecchia, lontana circa dui miglia . . . Et vicino alle mura un borgo assai grande, con una chiesa dedicata a S. Michele, dal qual chiesa la porta della cittate, che è a quella parte, ha pigliato il nome, et si dimanda Porta di S. Michele. Et quivi gli sono dui fianchi o bellovardi, in cadauno delli dui angoli all'italiana (helyesen: all'antica), l'uno dall'altro poco discosti, che facciano gagliardissima difesa. Dalla parte di levante (helyesen: mezzogiorno) vi è il castello, quasi tutto hedificato in sasso, et molto più alto che la cittate (ez tévedés: lásd fentebb a 7-ik jegyzetet), la quale verso quella parte tutta si va sempre inclinando. È guarnito di grossa et buona muraglia et con cavalier tondo, in mezzo della cortina, o vuoi fazzata de foravia, merlato e cannoneggiato alla franzese, che signoreggia tutta la campagna sino al monte detto di S. Gerardo, il quale gli è lontano 800 passa in circa. Dalli dui lati di detta cortina ancorche non vi siano fianchi, vi sono cannoniere in la muraglia che la defendono, fatte nel modo che noi a Zara vedesmo esser fatto per la difesa di quel famoso portone. Non gli è fossa, ne altra sicurtà a chi volesse scenderlo con scale, se non il sasso scarpellato et fatto dritto, come si conviene ad un fondamento della grossa muraglia che sopra gli è fabbricata. Dalla cittate è diviso con una honesta fossa, ma non ha fianchi, cavalieri, nè muraglie che grande resistentia potesser fare. Dalla parte di tramontana (helyesen: levante), dove gli è la volta del fiume, vi sono dui torrioni, non del tutto fatti, come si fanno gli fianchi o bellovardi in Italia, ma a quella similitudine li quali accompagnati con una scala coperta dall'un canto, et dall'altro con una buona cortina di muraglia, si vanno a bagnar nel Danubio, et son fatti sì per signoreggiamento del fiume, come per comodità di quelli dentro, quando vogliono andar all'acqua . . . Il sinistro di questi dui torrioni va a rispondere con uno delli dui bellovardi, verso il borgo di S. Michele, nè altra difesa gli è alla cortina di quella muraglia . . . In mezzo di detta muraglia di detto castello vi è un bastione tondo fatto all'italiana (helyesen: all'antica) con honesto disegno, sì che incontrandosi con uno delli dui pontoni della parte del borgo S. Michele, viene a defender la cortina assai sufficientemente. A canto al castello vi è un giardino, tutto posto in quella pianura che gli è vicina, et tutto circondato di muraglia, dove . . . una scala di pietra scende dalle mura di detto castello . . . « V. ö. Magy. Tört. Tár., id. köt., 227. l

¹¹⁾ G. B. Chiarello: Historia degli avvenimenti dell'armi imperiali contro a'ribelli et Ottomani, successi nelle quattro campagne degli anni 1683., 1684., 1685., 1686. (Venezia 1687.), l.: »(La fortezza), di figura trapezia o irregolare, s'estende per lungo tratto calcolata di giro circa tre miglia, circondata da un'elevata muraglia grossa, terrapienata e da una falsabruga, resa più forte da dieci baloardi rotondi o rondelle di fabbrica antica per la parte di terra, e di molti turroni quadrati alla parte del fiume, accrescendo la difesa le contiene palizzate all'intorno del fosso che la circondava . . .«

¹²⁾ Gasparis Ursini Velii De bello Pannonico libri X. studio et opera Adam Francisci Kollár (Vindobonae 1762.), 15. l.

¹³⁾ Anonymus Budavárára, illetőleg Ó-Buda várára lásd Salamon id. mű II. k. 483 s. köv. l.

¹⁴⁾ G. Fejér: Codex diplomaticus, IV. k., II. r., 321. l. Lux (id. mű 21. l.) Csánkira hivatkozva, aki a régibb történetírók nyomán a királyi paloták keletkezéséről helyt nem álló elméletet állított fel, azt írja, hogy IV. Béla »castrum«-a nyomtalanul eltűnt, s helyét sem lehet megállapítani. Állítása azonban helyesbítendő, mert alapjául Csánki téves feltevése szolgál. Sajnos csak emlékezetből tudom idézni Kelényi Ottónak véleményét Erhard Schön Budavárát ábrázoló rajzairól, mely jelenleg nem áll rendelkezésemre; ő IV. Béla várpalotáját Schön rajzai alapján a Felső-város északkeleti részén állott nagytornyú palotában véli felismerni, melyről egyébként Evlia Cselebitől (Török-magyar Okmánytár, Történetírók I. köt. 238. l.) bírnak érdekes leírást. Ez azonban, úgy látszik, jóval későbbi építmény, mert — legalább Zápolya János korában Paolo Giovio és Istváni Miklós egybehangzó tanúsága szerint »Ország-ház« (»Aedes Horsacorum«, »Ae. Orsaghorum«) néven szerepel, ami szükségképen új eredetre mutat. — V. ö. P. Jovius: Historiarum sui temporis (Florentiae 1552.),

II. k., 360. l.; N. Isthvanfi: *Historiarum rerum Hungariae libri XXXIV.* (Coloniae Agrippinae 1622.), 232. l.

¹⁵⁾ Az István-tornyot Károlyi (id. mű, 208. l.) és az ő nyomán Lux (id. mű, 21. l.) Nagy Lajos építményének tartják, sőt az utóbbi tudni véli, hogy nevét a király öccsétől nyerte; miért is Maggiorottival nemcsak a torony, hanem a vele összefüggő ősi palota építtetését is Nagy Lajosnak tulajdonítottam (id. mű, 7—10. l.). Azóta azonban a várpalotát technikai érvek alapján IV. Béla »castrum«-ával azonosítom. Említett munkám megjelenése után Gyalóky Jenő közölte velem, hogy folyó történeti kutatások is megerősítik az István-torony Árpád-korabeli eredetét, sőt felteszik, hogy nevében V. István király emlékét őrizné.

¹⁶⁾ Schmettau jelentéseihez mellékelte a berlini áll. levéltárban 1686. aug. 16. dátum alatt: »... dessen ungemeine Stärke ist dermassen gross, dass es so wenig von einem als anderen bisher noch gefället werden können. Ist nur Schade, dass so feste Mauern, welche so gut nimmer wieder zu bauen, müssen zu Grunde gerichtet werden...« — Alapépítményeit sikerült Luxnak (id. mű, 16. és 29. l.) megtalálnia a Mária Terézia-korabeli kir. palota délnyugati szárnya alatt.

¹⁷⁾ Ez építményekről igen figyelemre méltó Károlyi (id. mű, 208. l.) megjegyzése: »északi fele a mai kir. palota déli szárnyának déli oldalán elterülő s a palotával egy szinten álló pázsitos helyen ott emelkedék, ahol most (1886-ban!) a közönség a várkertbe be szokott sétálni; míg ellenben egész déli fele már az egy jó emelettel alacsonyabb terraszról emelkedett felfelé, úgy, hogy déloldali első emelete az északi oldalon csak földszinti helyiség, második emelete pedig északi oldalról első emelet vala.«

¹⁸⁾ Károlyi a *H* betűvel jelzett »ócska« épület-szárnyat »Zsigmond előtti korból valónak«, a *C* és *D* betűkkel jelzett épületeket pedig »valószínűleg Zsigmond által építtet«-nek véli, míg a szóban levő *L* épületszárnyat — »Salamon szellemes okoskodását teljesen elfogadva« — »Mátyás pompás építményének« állítja; v. ö. id. mű, 207—208. l. — Lux (id. mű, 22. l.) szerint a *C*, *D* és *H* betűkkel jelzett épületek Zsigmond alkotásai volnának.

¹⁹⁾ Lásd Badeni Lajos 1686. augusztus 26-i rajzán, HH alatt; közli Filipp Röder von Diersburg: *Des Markgrafen Ludwig Hermann von Baden Feldzüge wider die Türken* (Karlsruhe 1859.), I. k., 112. l.

²⁰⁾ Fejér, *Codex diplomaticus*, IX. k., 7. r., 732. l.: »... porta castris Budensis, quae dicitur porta de Keremfeuld...«

²¹⁾ Zsigmond építkezéseiről az egykorúak, mint Ambrogio Traversari (v. ö. Laurentius Mehus: *Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae*, Firenze 1759., II. k. 236—238. hasáb, 175—176. sz.) Pedro Tafur (l. Kropf Lajos: *Régi utazók Magyarországon*, »Századok«, XLI. köt., 1907. évf., 926. l.) Bertrandon de la Brocquière (Horváth Mihály: *Magyar Történelmi Okmánytár*, IV. köt., 313. l.) és Windeck (Menckenius, *Scriptores Rerum Germanicarum*, I. k. 1129. hasáb) csak nagy általánosságban szólnak. A legfontosabb forrás Marcantonio Bonfini: *Rerum Hungaricarum Decades c. művének* vonatkozó helye (dec. III., lib. 3.), melyre Sebastian Münster (*Cosmographiae universalis libri VI.*, Basileae 1552., 888. l.), továbbá Georgius Braun (*Civitates orbis terrarum, Coloniae Agrippinae 1572.*, I. köt. 41. tábla.) illető tudósításai is támaszkodnak. Sajnos, Velius Ursinus, akit az eddigi kutatók leginkább számbavettek, e részben igen töredékes és kevésbé világos; félre is értette Salamon. Épp ezért szükségesnek vélem szem előtt tartani Bonfini tudósítását:

— »Referunt praeterea principis magnificentiam superbissima eius aedificia, atque illa in primis, quae Budae statuit. Ante arcem sacellum erexit, quod divo Sigismundo dicavit, cuius quippe minimi se peculiari religione fecerat obnoxium, idque amplissimo sacerdotum collegio donavit. Item exaedificavit in arce palatium multum Romanae referens antiquitatis, muro arcem obduxit, ambulacrisque amoenissimis exornavit, in speculariae porticus speciem. In media fere arce turrim amplissimam fundavit, ex quadrato (veluti caetera omnia) lapide, quae ad duo subdivalia pertinat, sed morte praeventus, initum opus non absolvit. Ex altera Danubii ripa, in Pestana civitate, quae et conspecto est, molem posuit, in arcis obiectae speciem, ut hinc supra Danubium perpetuo ponte arcem utranque coniungeret...« V. ö. a Sambucuskiadás (Basileae, 1568.) 433. l.

²²⁾ Károlyi (id. mű, 207. l.) ezt — »Zsigmond előtti magyar királyok által emelt ódon épület«-nek mondja, s szerinte »az 1686-iki méretek után számítva valami 7—8 méternyi szélességű lehetett, hosszúságra pedig valami 47—48 méter vala.«

²³⁾ Ezt Károlyi (ugyanott) »Mátyás udvarának« nevezi, mert szerinte »ebben volt Mátyás királyunk híres oszlopos csarnoka«; ő ugyanis azt hiszi, hogy Mátyás korában az *M, N* jegyű épület csarnokká alakult.

²⁴⁾ Kiadva Márki Sándor: Mátyás-émlékkönyv (Budapest 1902.), 264. és 265. lap között levő melléklet alsó felén.

²⁵⁾ Ezt az övet Károlyi »a középkori ösvár erősítési maradványának« véli (226. l.) és Salamon nyomán Zsigmondnak a kastély védővének végleges kifejlesztését tulajdonítja.

²⁶⁾ Kiadva Banfi—Maggiorotti: *Le fortificazioni di Buda e di Pest*, 24. l., 12. ábra.

²⁷⁾ Kiadva Georgius Braun—Abraham Hoghenberg: *Theatri praecipuarum totius mundi urbium*, Coloniae 1618., v. VI., 20. tábla.

²⁸⁾ Zsigmond építészeit Brocquière tudósítása alapján kizárólag franciáknak tartották. Mellettük azonban figyelembe kell venni Manetto Ammanatini (1384—1450) firenzei építész, Brunelleschi tanítványát, aki Filippo Scolari hívására 1409-ben Magyarországra jött, s itt mecénása halála után Zsigmond szolgálatában építkezett; v. ö. Manetti Antonio, *sue operette storiche edite ed inedite*, a cura di Gaetano Milanese (Firenze 1887), bevezetés. Rajtuk kívül azonban még magyar mesterek is dolgoztak Zsigmond szolgálatában, így 1420. jún. 24-én és 1424. április 8-án bizonyos »Petrus, architector regiae maiestatis«; v. ö. Ifj. Kemény Lajos: Zsigmond király budai építkezéseihez, »Történelmi Tár« 1895. évf. 205—207. l.

²⁹⁾ Lásd róla Luca Beltrami: *Vita di Aristotele da Bologna* (Milano 1912) c. művét, melyben közzé tett okmányokon kívül felhívjuk a figyelmet Mátyás királynak 1465. nov. 13-án kelt, a mestert Magyarországra hívó kiadatlan levelére a bolognai állami levéltár »Lettere al Comune, Miscellanea« osztályában. Az »architetto del castello di Buda« címét dokumentáló okmányt Fraknoi idézi a bolognai városi könyvtárból; v. ö. Biblioteca Corvina (Budapest 1927), 14 l. — Mátyás többi építészeti lásd Banfi—Maggiorotti: id. mű, 48—51. l. Itt csak annyit, hogy a Luxtól (id. mű, 46. l.) hivatkozott Traui János és Jakab egy és ugyanaz a személyiség volt, kiről Giovanni da Trau detto il Dalmata (Roma 1933.) c. tanulmányom szól.

³⁰⁾ V. ö. Károlyi: id. mű, 207. l.: »A Zsigmond építette s Mátyás kicsinosította palotának főtömegét, mint Salamon is gyanítja, az az épület alkotta, melyet a török 1686-ban fegyver és löportárul használt s mely 1686. július 22-én légberöpült. Ez az épület a Dunára legalább valami 75, az udvarra valami 62 méternyi fronttal nézett...« Hasonlóképp Lux: id. mű, 22. és 32. l.

³¹⁾ Id. mű, II. k. 363. l.: »... Nam ab excelsa urbis arce, duo brachia pinnati muri per declives praeruptosque descensus ad flumen deducta erant, tantumque loci in ima ripa intercipient, quantum in summo tota arcis amplitudo complectebatur. In eo spatium cum stabulis vetera erant navalia, binisque portis ac turribus praecludebatur id iter, quod iuxta flumen haud multum lata ripae margine in campos perducebat.«

³²⁾ Sempliciano Bizozzi (La Sagra Lega contro la potenza Ottomana, Milano 1690., 164. l.) szerint II. Ulászlónak kellene tulajdonítanunk e gép felállítását: »In questa porte ancora si vede un edificio con un artificioso canale, fabbriche del Re Ladislao, il quale manda l'acqua alla Città Alta.« Vincenzo Scamozzi (Idea dell'Architettura universale, Venezia 1619., 263. l.) részletesebben is szól szerkezetéről: »Una macchina mi racconto haver veduta la buona memoria di mio Padre a Buda... per la quale l'acqua era alcata dalle cassette della ruota acquatica, e di là s'infondeva nella cassa delle trombe, della quale si servivano a dar l'acqua alla Corte, et alla fontana, la quale era sopra al monte, e di lì andava alla cisterna, a poi alla peschiera, e finalmente al giardino, tutti luoghi destinati al Re, e più distanti dal fiume d'un gran tiro d'archibugio.«

³³⁾ Közölve eredeti nagyságában Lux műve II-ik mellékleteként.

³⁴⁾ Id. mű, II. k. 360. l.: »Immutata enim erat urbis facies, nam ingentia propugnacula peritissime constructa, novarumque turrium moles admiralatur, quas Joannes architecti Bononiensis ingenio fretus muniendis portis addiderat... Ad orientem solem, ubi arx est sumptuosius tot regum operibus ad laetissimum undique prospectum aedificata, lapideam per amplam turrem mediocri altitudine opportune construxerat, quae ita iungebatur adhaerelatque arci, ut exterius cum ponte portam haberet, qua liber egressus descensusque tutissimus ad flumen per fossam concisa rupe excavatoque solo, vel septenis in acie armatis non inconmode praerberetur...«

³⁵⁾ Id. mű, 232. l.: »Rogendorfus igitur Vienna profectus, Budamque versus contendit, sed urbem eam valde immutatam, ac novis propugnaculis perite admodum munitam reperit secus, quam ante decem annos eam irrito conatu oppugnando reliquisset. Nam... ad orientem solem turris lateritia satis alta constructa arci imminebat, quae et arci praesidio esse, ac liberam et commodam e Danubio aquationem obsessis praebere poterat...«

³⁶⁾ A mérnök nevét Mazzától tudjuk: »Uno ingegniero Bolognese, chiamato Domenico, qual solea essere a servizii del Re de' Romani, ... già pochi anni si era accostato al Re Giovanni, dal quale stato benissimo veduto et accarazzato...« V. ö. Magyar Történelmi Tár id. köt., 228. l. — Lásd róla hivatkozott tanulmányomat, mely különnyomat a bolognai »L'Archiginnasio« XXX. (1935.) évf. (56—71. l.)-ből.

³⁷⁾ Legalább is ez elnevezést indikálja Giovanni Francesco Gemelli Carro: Viaggi per Europa (Napoli 1704., II. k. 150. l.) c. művében közölt kép Budaváráról.

³⁸⁾ Párizsi külügyi levéltár, »Autriche« júl. 10.: »À la droite de la rondelle il y a un pont, à la teste dunquel les Turcs ont fait une espèce de demi-lune.«

³⁹⁾ V. ö. Lux id. mű, 8—10. l. és a 8. ábra.

⁴⁰⁾ Salamon id. mű, II. k. 411. l. és III. k. 289—290. l.

⁴¹⁾ Megjegyzendő azonban, hogy még 1463-ban — a Salamontól (id. mű, II. k., 543. l.) hivatkozott pápai nunciussal — a város, védművek hiányában még három napig sem tarthatta volna magát: »ne tribus quidem diebus posset se tenere, quia pro nihilo duceretur!«

⁴²⁾ Némegy: Die Belagerungen von Ofen i. d. J. 1686. u. 1849., 54. l.

⁴³⁾ Július 16-án kelt jelentése, Bubits id. mű, 27. l.: »... Due muraglie la (értsd: fortezza) cingono da tre lati, nell'estremità d'uno con tre recinti, e dalla parte inespugnabile dell'acqua per il sasso da una sola muraglia...«

⁴⁴⁾ Chiarello id. mű, 254. l.-án levő metszetet l. reprodukálva Maggiorotti—Banfi id. mű, 33. l.

⁴⁵⁾ Vincenzo Coronelli: Corso geografico universale (Venezia 1692.) c. művében Buda és Pest várairól öt rajz is található.

⁴⁶⁾ Id. mű, 251. l.: »... una antica muraglia secca, la quale nella parte più anteriore della città passava da un lato all'altro, legata da cinque torri quadrate ripartitamente erette in competente distanza.«

⁴⁷⁾ Marsigliának az 1686-iki ostrom műveleteit feltüntető két térképe Veress id. műve 12. és 13., illetőleg 14. és 15. lapjai közt levő mellékleteken teljes egészükben közölvék.

⁴⁸⁾ V. ö. Salamon III. k., 293. l.

⁴⁹⁾ Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (Budapest 1904.), I. k. 236. l.

⁵⁰⁾ Id. mű, 227. l.; az ott kifejtett vélemény cáfolatát l. Maggiorotti: Le origini della fortificazione bastionata e la guerra d'Otranto (Roma 1931.) c. tanulmányában.

⁵¹⁾ Lásd fentebb a 34. és 35. számú jegyzeteket és alább az 53-at.

⁵²⁾ V. ö. Sempliciano Bizozzi: La Sagra Lega contro la potenza Ottomana (Milano 1690.), 181. l.: »una doppia cinta di muro, con profonde fosse tra l'uno e l'altro recinto...«

⁵³⁾ V. ö. Giovio id. mű, II. k. 360. l.: »... In primis ab ea parte qua ipse Rochandolphus decem ante annis magna aedita murorum strage moenia verberaret, admirabilis e lapide constructa munitio visebatur. Ea nobile Horsacorum aedes complexa in corum ventum prominebat, obtusioreque angulo ac insigni proiectura, cui tormentariae inerant fenestrae, diversa utriusque moenia defendebat, ita ut longe omnium facilimus ad oppugnandum aditus demonstrato periculo tolleretur. Ab ea enim parte excelsus atque perpetuus collis, in quo Buda opportune posita conspicitur in planitiem desinit, quum ab aquilone orienteque aestivo, unde Danubium despectat, accessus maxime arduus ac impeditus, per augustis et tortuosis collibus ostendatur.« — Hasonlóképp Istváni (id. mű, 232. l.) is az 1530- és 1541-i ostrom között keletkezettnek állítja: »... ab magnatum Orsaghorum aedibus, e quarum regione moenia verberaverat (t. i. Roggendorf 1530-ban), ingens e lapide constructa munitio visebatur.« (t. i. 1541-ben.)

⁵⁴⁾ V. ö. Giovio, u. ott: »... In Sabatina quoque porta, quae Budam Veterem ad laevam Vicegradumque perducit, iustae amplitudinis propugnaculum erat aduc-

tum, quo directa in meridiem moenia libratis sedulo tormentis ad altitudinem scandentium hostium facile raderentur.« — Istváni színtén: »Et ad Sabatinam quoque portam, penes Judaeorum plateam, qua ad Veterem Budam itur, iustae magnitudinis propugnaculum aedificatum erat.« (ugyanott).

⁵⁵⁾ Karácson id. műve, I. k., 236. l.

⁵⁷⁾ Id. mű, 479. l. szerint a törökök ezen »altra ritirata« létesítéséhez »si valsero della situazione d'una antica muraglia secca, la quale nella parte più anteriore della Città passava da un lato all'altro... Conciosiacchè terrapienandola ben largamente, la ridussero a stato di formale fortificazione, e per renderla più difesa, profundarono avanti d'essa un fosso per più d'una picca, del cui terreno più rin vigorirono la tagliata, e il terrapieno della muraglia interiore. Sopra di questa, che per l'elevatezza del suolo si rendeva più eminente, v'alzarono una batteria di quattro cannoni di straordinaria grandezza...«

⁵⁸⁾ Id. mű, 220. l.

⁵⁹⁾ Salamon III. k., 294. l.; Károlyi, 210. l.

⁶⁰⁾ V. ö. Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta gentilhuomo Vicentino (Londra 1585.), 23. fej.: »... Li Turchi per assicurar i borghi della città, i quali si distendono giù per la collina infino al Danubio, hanno tirato un muro, il quale cominciando dal fiume et andando verso ponente, ascendendo la collina, si congiunge con l'ultime parti della muraglia della città, et così divide le campagne sopradette dalli borghi et case di Buda. Et cotal muro non è buono se non per resistere alle repentine incursioni de'nostri...«

⁶¹⁾ Major Angeli: Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1684, »Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchives« IX. (Wien 1884.) köt., 403. l.

⁶²⁾ Lásd reprodukálva Banfi—Maggiorotti id. mű 35. l.-án.

⁶³⁾ Id. mű, 210—211. l.

⁶⁴⁾ Luigi Ferdinando Marsigli: Stato militare dell'impero Ottomano (Haga—Amsterdam 1732.), II. rész, 152. l.: »della Città Bassa, il cui recinto... non era che di un semplice muro senza terra dietro. Nella breccia per di dietro, seguendo i Turchi la loro massima, ... fecero i soliti loro profondi fossi con pali appoggiati al parapetto di essi...« A 153. lapon ábrázolt négy »profil« közül a második szemlélteti a falat a rajta levő járdával: »Muro senza terrapieno dietro, ma che aveva un ponte di legno per caminarci attorno i difensori.«

⁶⁵⁾ Id. mű II. r. 148. l.: »Il primo assedio (t. i. az 1684-i), dei Cesarei a Buda insegnò a Turchi il bisogno che aveva la Città Superiore da una comunicazione coperta a traverso della Città Bassa per potere con sicurezza andare a pigliare l'acqua del Danubio, ... e la Porta con tal esempio approvò la proposizione, mandando il miglior Turco ingegnere che pensasse al modo più opportuno per ottenere si fatta comunicazione fra il Danubio e Città Superiore, e questo per fiancheggiarla si valse di un torrione a più faccie nella forma istessa di quelle pochi anni prima fatti al Boristene, che pose nel mezzo della linea, ed infatti nel secondo assedio (t. i. 1686-i) ognuno coperto andò sempre a pigliare acqua dal Danubio...« A XL. tábla 3-ik ábrájával rajzban is szemlélteti Marsigli az itt leírt erődítményt.

⁶⁶⁾ V. ö. Károlyi id. mű, 221. l.

⁶⁷⁾ »Vero disegno della Regal Città di Buda, metropoli di Ungheria, con la dichiarazione dei luoghi più principali, nel modo come fu presa delle armi Austriache l'anno 1686.«, Gemelli Careri id. műve II. kötetében önálló melléklet.

⁶⁸⁾ Karácson id. mű, I. k. 254. l. — V. ö. Braun—Hoghenberg id. mű, VI. k. 30. táblán levő szövegmagyarázatot.

⁶⁹⁾ Peter Matković: Opis dvoju carskih poslanstoa u Carigrad, K. Ryma god. 1571-i D. Ungnada god. 1572., »Rad« CXII. (Zágráb 1892.) köt., 113. s. köv. II.

⁷⁰⁾ Eduard Brown: Relations de plusieurs voyages faits en Hongrie, Serbie, Bulgarie (Paris 1674.), 7. l.

⁷¹⁾ Rómer Flóris: A régi Pest (Budapest 1873.) c. műve melléklete.

⁷²⁾ »Necque muris cinctus, necque magnificis domibus exaedificatus, villae speciem gerit.« Freher id. mű, II. k., 40. l.

⁷³⁾ Id. mű, II. k., 580—581. l.

⁷⁴⁾ Pesti szereplésére lásd Mario Speziecasa dunai hajóskapitány és pesti várépítész c. tanulmányomat a »Hadtörténelmi Közlemények« XXXI (1932.) évfolyamában.

⁷⁵⁾ Ungarisches Staedtbüchlein 1684. 116. l.

⁷⁶⁾ Id mű, 193 l.

⁷⁷⁾ V. ö. Mathias Bél: *Adparatus ad historiam Hungariae*, 332. l.: »Intus per medium fossam Turcae duxerunt, et vimine lutoque murum fixerunt.«

⁷⁸⁾ Itinerario stb. 2-ik fej.: »... cinto di mura basse et triste, rifatte in buona parte dalli Turchi di creta solo et di vimini con teste, di modo che sembrano più tosto ad un muro fatto dalli contadini nostri a qualche lor cortile, che a muraglia di città...«

⁷⁹⁾ Rómer id. művében, 76. l.

⁸⁰⁾ Giovanni Giacomo De Rossi: *Teatro della guerra contro il Turco*, dove sono le piante e le vedute delle principali città e fortezze dell'Ungheria (Roma 1687.) című számozatlan levelű albumban.

⁸¹⁾ L. F. Marsigli: *Progetto per la riedificazione di Buda* (Veress id. művében, 64. s köv. ll.) szerint Budavára falai »nel loro buon stato non eccedevano l'altezza di cloftri (nb. a klaffer 6 lábna felelt meg, 1 láb pedig 0'316 m.-nek) n. 5.«, holott a visszavétel után »si trovarono in essere sin all'alterza di cloftri n. 1 1/2!«

⁸²⁾ »Buda sebbene è stimata in quelle parti fortezza inespugnabile, è però manco che mediocre.« V. ö. Carlo Promis: *Gli ingegneri e scrittori militari bolognesi nel XV e XVI secolo*, »Miscellanea di Storia Italiana« IV. (Torino 1683.), 588. l.

⁸³⁾ »La situazione eminente della piazza la rende stimabile più che non fa la sua fortificazione all'antica.«

⁸⁴⁾ V. ö. *Delle Istorie del suo tempo*, tradotte da M. Lodovico Domenichi (Venezia 1581.), II. k. 278. l.: »... il quale (t. i. a Gellérthegy) era dirimpetto alla rocca, et alla città, essendoci in mezzo una valle... tanto alta che il mezzo del monte pareggiava la cima della rocca, et su la cima del monte si vedevano le strade, et le piazze in mezzo della Città scoperta a'colpi di artiglierie...«

⁸⁵⁾ Chiarello id. mű, 261. l.: »Questo resta notato da professori di fortificazione, per difetto essenziale, dominando il palagio e la stessa cittadella a tiro di cannone.«

⁸⁶⁾ Velencéből 1684. ápr. 22-én Lotharingiai Károlyhoz (v. ö. Veress, id. mű, 17. l.): »L'arte e la natura non assistono punto l'importanza di tal piazza in forma tale che i Turchi non si possono compromettere d'una valida difesa.« Badeni Lajoshoz pedig Budáról 1684. aug. 4-én (Veress, u. ott, 20. l.): »... siamo sotto una piazza che non ha strada coperta, palizzato, fossi, rivellini, balluardi perfetti, ma un semplice muro disposto irrogolarmente.«

⁸⁷⁾ L. 1686. júl. 17-én a budai táborból II. Viktor Amadeohez írt levelét a torinói áll. levéltárban: »È cosa strana come la situazione di questa piazza inganna tutti i generali et ingegneri, quali in arrivando la credono piazza di insultare, ma poi in due a tre giorni l'esperienza fa loro cangiar di parere.«

⁸⁸⁾ Id. mű, 180. l.: »Buda et per la grossezza delle mura, et per le fortissime rondelle o torrioni, aggiuntovi il sito dirupato della salita et il fondo sassoso, viene stimata a forza insuperabile.«

⁸⁹⁾ Lásd: F. Banfi, *Nel 250-mo anniversario della liberazione di Buda dai Turchi*; Roma (Istituto per l'Europa Orientale), 1936.